

ભાસનાટકચક્ર

મધ્યમવ્યાયોગ

સંપાદકો

પ્રિ. સી. એલ. શાસ્ત્રી	ડૉ. લગવતીપ્રસાદ ડી, પંડ્યા
એમ. એ., સાહિત્યાચાર્ય,	એમ. એ., પીએચ. ડી.
સહજનંદ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ	સ્વામીનારાયણ આર્ટ્સ કોલેજ
પ્રા. સુરેશચંદ્ર જે. દવે	પ્રા. ગીતમં વી. પટેલ
એમ. એ.	એમ. એ.
નવચુલરાત આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ	સેન્ટ એલિસ કોલેજ
અમદાવાદ	

પ્રકાશક

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર

દાધીખાના, રતનપોળ,

અમદાવાદ

પ્રકાશક

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર વતી .

પં. ભૂરાલાલ કાવિદાસ શાહ,

હાથીખાના, રતનપોળ,

અમદાવાદ-૧

પ્રથમ આવૃત્તિ ડીસેમ્બર ૧૯૬૫

દ્વિતિયાવૃત્તિ જુલાઈ ૧૯૭૨

કિંમત ૪-૦૦

મુદ્રક

શક્તિ પ્રિન્ટરી

ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ

.....અનુસ્નાતક વગ ના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં આદ્ય-
 નાટ્યકવિ ભાસના કેટલાંક નાટકો નિયત કરવામાં આવ્યાં છે. સંસ્કૃત
 આવૃત્તિઓની ઉપાદેયતા આ સમયના વિદ્યાર્થીઓમાં અતિ અદ્ય છે.
 અંગ્રેજી આવૃત્તિઓનો પણ એક યા ખીજા કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં
 ઉપયોગ ઓછો થાય છે. આથી ગુજરાતી આવૃત્તિઓ આવરણ બની.
 ભાસ વિશે યથાપ્રાપ્ત સામગ્રીને આધારે તેનાં નાટકોની ગુજરાતી
 આવૃત્તિ કરવાનો આ પ્રયત્ન કેટલે અંગે સફળ થયો તે વાંચકોને
 માટે નક્કી કરવાનું રહ્યું. અમે તો પૂર્વસરિઓનું ઋણ અદા કરીએ
 છીએ. તેમાંય ડૉ. એ. ડી. પુમાવકર અને ડૉ. એ. એસ. પી.
 અપ્પરના ભાસ પરના અભ્યાસ-અંગે અમારે માટે વિશેષ માર્ગદર્શનરૂપ
 બન્યા હોવાથી તેઓનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ.

મૂલનો સહર્પ આવકારીશું.

દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

ભાસના મધ્યમવ્યાયોની પ્રથમ આવૃત્તિ ધાર્યાં કરતા ઘણી વહેલી
 પૂરી થઈ ગઈ. તેની આવરણકતા હતી. આ આવરણકતાની પૂર્તિ
 પ્રકાશક શ્રી જૂગલાલ પંડિતના ઉત્સાહને કારણે અરિનત્વમાં આવી છે.

વારનવમાં આ આવૃત્તિ પ્રથમ આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ છે. ક્યાંક
 જરૂરી ફેરફારો કર્યાં છે. આશા છે પ્રાધ્યાપક મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓ
 પૂર્વવત્ આ સંસ્કરણને આવકારશે.

પ્રકાશક શ્રી જૂગલાલ પંડિત તથા તેમના કાર્પકર શ્રી જાણીમાઈ
 એચ. વોરા અને શ્રી દીરામાઈનો આભાર.

-સુપાદકો

અનુક્રમણિકા

- ૧ ભાસ-પ્રથમસ્થિતિ
- ૨ ભાસ-સમસ્યા
- ૩ ભાસની જીવન ઝરમર
- ૪ ભાસની કૃતિઓ
- ૫ ભાસનો સમય
- ૬ ભાસકાલીન સમાજ
- ૭ મહાભારતના નાટકોનો પ્રશ્ન
- ૮ કથાનકનું વિવેચન
- ૯ મૂળ અને ફેરફાર
- ૧૦ શીર્ષક
- ૧૧ નાટ્યપ્રકાર
- ૧૨ પાત્રાલેખન
- ૧૩ આદર્શ-દર્શન
- ૧૪ વિહંગાવલોકન
- ૧૫ સુભાષિતો
- ૧૬ પાત્રપરિચય
- ૧૭ સંસ્કૃત ગ્રંથ અને ગુજરાતી
- ૧૮ ટિપ્પણી
- ૧૯ શ્લોકાનુક્રમણી

भास प्रशस्ति

- (१) प्रथितयशसां भाससौमिल्लवविपुत्रादीनां प्रबन्धानति-
क्रम्य कथं वर्तमानस्य कवेः कालिदासस्य कृतो बहुमानः
—काशिदास (भावविक्रमिभिन्न)
- (२) सूत्रधारकृतारम्भेनादिकैर्वहुभूमिकैः ।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥
—आणु (६५५ अंशित)
- (३) भासस्मि जलणमित्ते कल्पीदेवे तद्वाचि रहुषारे ।
सोबन्धवे अ बन्धमि द्वारिअन्दे अ आणन्दो ॥
—वाङ्मतिराज (गण्डवद्धो)
- (४) भासनाटकचक्रेऽपि ज्ञेयैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पाचकः ॥
—राजशेखर (सङ्गितमुक्तावली)
- (५) यस्याध्वोरध्विकुरनिकुरः कर्णपुरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसति पञ्चवाणस्तु बाणः
केर्पा नैवा भवति कविताकामिनी कौतुकाय ॥
—अथदेव (प्रसन्नराधव)
- (६) सुविभक्तमुखाद्यङ्गैर्यकलक्षणवृत्तिभिः ।
परेतोऽपि स्थितो भासः शरीरैरिव नाटकैः ॥
—दंडी (अथर्वविमुहुरी कथा)
- (७) भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसार्कः कवि-
मैण्डोमारधिकालिदासतरलाः स्कन्धः सुबन्धुश्च यः ।
दण्डी बाणविद्याकरो गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वे धाम् ॥
—याज्ञगधरपद्धतिर्मां ११८

(નોંધ-૧૦, ૧૧ અને ૧૨ ને 'દંડીરચિત' કવિહૃદયમાં આવેલા ઉલ્લેખો તરીકે એસ. નારાયણ શાસ્ત્રી એળખાવે છે. પણ એ કવિહૃદય નામની કૃતિ દંડીની છે કે કેમ તે ચંકારપદ છે.)

ભાસ-સમસ્યા

ભાસ એટલે પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત નાટ્ય-સાહિત્યરૂપી પ્રકૃષ્ટિત પાદપત્રું પ્રથમ પ્રસૂત નાટ્ય-વિભાગે અગ્રિમ સ્થાન શોભાવતાર કવિવર કાલિદાસે પણ એનો આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે કાવ્યસૂત્રે વાલ્મીકિ આદિ કવિ છે, નાટ્ય-ક્ષેત્રે ભાસ આદિ નાટ્યકાર છે. નાટક, પ્રકરણ, વ્યાયોગ, કે ઉત્પટ્ટિકાંક જેવા અનેક રૂપકના પ્રકારોનું ભાસે સફળતાપૂર્વક ખેડાણ કર્યું છે, એમ એના નામે ઉપસબ્ધ ચર્ના નાટકો પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

પણ અતિ અફસોસ સાથે નોંધવું પડે છે કે કવિવરો દ્વારા પ્રશંસાનાં પુષ્પો પામનાર ભાસ આપણી સમક્ષ નામગેય બની ગયા હતા. મુસલમાન યુગની ધર્માંધતાનો ભોગ ભારતના લગવાનના આસો-આસ સમા વેદ બન્યા હતા તો પછી ભાસનાં નાટકોની શી વિસ્તાર ? ઉત્તર ભારતમાં બગ અને જુલમનું શાસન સ્થાપનાર મુસલમાનોએ દેવનાગરીલિપિમાં ભાસનાં નાટકોને ભરમાવગેય કર્યા હશે, એમ માનવાને કારણ મને છે. કાલિદાસ, બાણ, ગમગેખર, જયદેવ વગેરે જેનો ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે એ ભાસની એક પણ કૃતિ દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલી ઉત્તર ભારતમાં નથી મળી તે આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. પણ સદ્ભાગ્યે દક્ષિણ ભારતમાં મધ્યમ લિપિમાં આ ભાસનાં નાટકો સચવાઈ રહ્યાં હતાં. અને ઈ. સ. ૧૯૧૨થી મદામદોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ભાસનાનામે ચરેલાં તેર નાટકોને ક્રમે ક્રમે પ્રસિદ્ધ કર્યાં.

સ્વપ્નવાસવદત્તા, પ્રતિઘાષીગન્ધરાવળ, પંચગત્ર, ચાતુરત્ત, દૂતપટ્ટ-રક્ષ, અવિમારક, બાલચરિત, મધ્યમવ્યાયોગ, કર્ણભાર અને ઊગ્રસંજ

નામનાં નાટકોની મહાયમ લિપિની હસ્તપ્રત મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રીને કેરલમાં પદ્મનાભપુરની નજીકમાં આવેલા મનદિલકારમઠમાંથી મળી આવી. તેઓએ આ વિભાગે વધુ સંશોધન કર્યું. અભિપ્રેક તથા પ્રતિમા નાટકની હસ્તપ્રત તેઓને કૈલાસપુરના એક જોષી પાસેથી મળી. સ્વપ્નરાસવદતા અને પ્રતિજ્ઞાધૌગન્ધરાયણની કેરલમાંથી મળેલી હસ્તપ્રતો, મૈસુરના પંડિત અનંતાચાર્યે મહામહો. ગણપતિ શાસ્ત્રીને આપી. આ પછી ભાસનાટકચક્રનાં આ નાટકોને મહામહો. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ઈ. સ. ૧૯૧૨ થી પ્રસિદ્ધ કરવા શરૂ કર્યાં.

સંસ્કૃત સાહિત્યરસિક જનતા માટે આનંદનો અરુણોદય થયો. પણ એક મતે આ સર્વે નાટકો ભાસનાં જ છે તેવું સ્વીકારે તો વિદ્વાનો વિવેચકો કેમ કહેવાય ? પરિણામે આ વિભાગે એક સમસ્યા ઉદ્ભવી. આ સર્વે નાટકો ભાસનાં જ છે કે નહિ ? બધા નાટકો નહિ તો થોડાં ભાસના નામે ચઢાવી દીધાં છે ? આજે આ વિવાદને 'ભાસ સમસ્યા (Bhasa Problem)' તરીકે જોળખવામાં આવે છે. આ સમસ્યાએ અનેક વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. જેવા કે મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રી, ડૉ. જોનરજી શાસ્ત્રી, ડૉ. જોલવેલકર, ડૉ. યાકોબી, ડૉ. જયસ્વાલ, ડૉ. એ. પી. કીથ, ડૉ. સ્ટેન કોનો, ડૉ. સરપ, ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ડૉ. થોમસ, પંડિત રામાવતારશર્મા ડૉ. બાર્નેટ, શાર્પેન્ટિયર, ડૉ. કાણે, ડૉ. કુન્હન રાજ, ડૉ. લેવી, ડૉ. પિશરોટ્ટી, ડૉ. કમ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી, ડૉ. વુલનર, ડૉ. સુકથંકર, ડૉ. વિન્ટરનિઝ, ડૉ. પુસાત્તકર, ડૉ. આચર. કેટલા બધાં ડૉક્ટરો એક પ્રશ્ન પાછળ ! અને એમની ચીરફાડે પ્રશ્નને સુધારવા કરતાં બગાડયો વધારો ! સો ડાહ્યાનો એક મત પણ બે વિદ્વાનોના સો મત. આ વિદ્વદ્વંદમાંથી એવું કહેનાર તરફ પણ અંગુલિનિર્દેશ કરી શકાય કે આ પ્રાપ્ત નાટકોમાંથી કેટલાંકનાં કર્તા 'ભાસ' નથી.

અથવા આ નાટકો જ ભાસનાં નથી. અનેકવિધ ચર્ચા પરથી જે તારવવામાં આવ્યું છે તેને સંક્ષિપ્તમાં અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

અંતઃકર્તૃત્વ

પ્રથમ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે કે આ બધાં નાટકો એક જ કર્તાની કૃતિ છે કે અનેક કવિઓની ? મહામહો. ગણપતિ શાસ્ત્રી આને એક જ વ્યક્તિની કૃતિઓ માને છે. ડૉ. કાથ, ડૉ. થોમસ, ડૉ. સરપ, ડૉ. બેનરજી શાસ્ત્રી, ડૉ. એસ. એમ. પરાંબપે, ડૉ. એ. ડી. પુસાલકર અને ડૉ. આયર આ તેરેતેર નાટકોને એક વ્યક્તિની કૃતિઓ માને છે. ડૉ. દેવધર ચારુદત્ત સિવાયની બધી કૃતિઓ ભાસની સ્વીકારે છે. પ્રો. જગીરદાર સ્વપ્નવાસવદત્તા, પ્રતિષ્ઠાપૌગન્ધરાયણ અને પંચરાત્રને ભાસની કૃતિઓ માને છે. અને બાકીની કૃતિઓ જુદા જુદા યુગની માને છે. ડૉ. વિન્ટરનિઝ અને ડૉ. સુકથકર સ્વપ્ન. અને પ્રતિષ્ઠા. ને ભાસકૃત ગણે છે અને અત્યારે ઉપગ્રન્થ થતી જાણકારીને આધારે બાકીનાં નાટકો વિશે નક્કી કરવું અશક્ય છે એમ સ્વીકારે છે. ડૉ. વેબરે સ્વપ્ન, પ્રતિષ્ઠા, ચારુદત્ત, બાલચરિત અને અવિમારકને એક કર્તાની કૃતિઓ માની છે. અભિષેક, કર્ણુભાર, ઊતુલંગ, દૂતવાક્ય અને દૂતઘટોત્કચ સિવાયની કૃતિઓ ભાસની છે એમ ડૉ. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ માને છે. ડૉ. બાર્નેટ અને ડૉ. પિયરોટ્ટી નાટકોને જુદા જુદા યુગની કૃતિઓ સ્વીકારવા પ્રેરાય છે. ડૉ. વુલનર અક્ષગ અક્ષગ નાટકો માટે ભિન્ન ભિન્ન યુગો સ્વીકારતા જણાય છે. ડૉ. જહોન્સ્ટન પણ એવો જ કોઈ મત પુષ્ટ કરે છે. ધણુંખડું વિદ્વાનોમાં સ્વપ્ન. અને પ્રતિષ્ઠા ને અનુલક્ષીને દેવકામ્ય પ્રવર્તે છે. અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે આટલા બધા મુઠ્ઠે મુઠ્ઠે મતિમિન્તાનાં ઉગાહરણો છે, પુરુષમતિનું વૈશ્વરૂપ જણાય છે તો નિર્ણય તારવવો કેવી રીતે ? પણ આ ક્ષેત્રે ડૉ. પુસાલકરે નોંધેલું ડૉ. વિન્ટરનિઝનું વાક્ય પર્યાપ્ત આશ્વાસન-રૂપ છે કે-

"In science truth is not found out by the majority of votes but the majority of arguments."

જેઓ આ સર્વે નાટકોને એક જ કર્તાની કૃતિઓ માને છે તેઓની દલીલો નીચે મુજબ છે :

(૧) સર્વે નાટકોનો આરંભ એક જ વાક્યથી થાય છે કે નાન્યન્તે તતઃ પ્રવિશતિ સૂત્રધારઃ ।

(૨) ચારુદત્ત સિવાય સર્વે નાટકોમાં સૂત્રધાર મંગલ શ્લોક બોલે છે.

(૩) સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞા, પંચરાત્ર અને પ્રતિમામાં મુદ્રાલંકારનો પ્રયોગ મંગલ શ્લોકમાં થયો છે.

(૪) કર્ણુભાર સિવાય બધે પ્રસ્તાવના ને માટે સ્થાપના શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

(૫) આ સ્થાપના ઘણી નાની અને લેખક કે કૃતિના નામ વિનાની હોય છે.

(૬) નાટકોના અંતે નાટકનું નામ પુષ્પિકામાં આપવામાં આવ્યું હોય છે.

(૭) નાટકોની અંતે પણ કર્તાનું નામ આપ્યું નથી.

(૮) "एवमायं मिथ्रान् विज्ञापयामि । अये, किन्तु खलु मयि विज्ञापनव्यप्रे-
शब्द इव ध्रियते । वगेरे वाक्योक्तो प्रयोग भोटा लागनी
નાટકોમાં એક સરખો થયેલો છે.

(૯) इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम ।

મહીમેકાતપંત્રાદ્વાં રાજસિંહઃ પ્રજ્ઞાસ્તુ નઃ ॥

આ ભરતવાક્ય સ્વપ્નમાં આવે છે. ચારુદત્ત અને દૂતધટોત્કચ સિવાયના નાટકોમાં આવતા ભરતવાક્યમાં લગભગ ઉપરના ભરત-વાક્યને મળતા વિચારો છે.

(૧૦) ભરતનો નાટ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલો અંગણિત નિયમોનું ઉલ્લંઘન આ નાટકોમાં જોવા મળે છે. દા.ત,

(૧) પ્રતિમામાં દશરથનું મૃત્યુ રંગમંચ પર દર્શાવ્યું છે.

(૨) અભિષેકમાં વાલિનો વધ તખ્તા પર બતાવાયો છે.

(૩) ઊતુલ ગર્ભા દુર્યોધનનો સ્વર્ગવાસ પણ પ્રેક્ષકો સમક્ષ દેખાડ્યો છે

(૪) બાહ્યચરિત્રમાં ચાણુર, મુષ્ટિક અને કસનો નાશ પ્રત્યક્ષ બતાવાયો છે ,

(૫) સ્વપ્નમાં ઉદયનનું શયન મય ઉપર બતાવ્યું છે

(૬) પચરાત્ર અને મધ્યમર્માં દૂરથી જોવાવવામાં આવે છે

(૭) અભિષેક, પૂજા કે પ્રતિષ્ઠા માટે જળ રગમય ઉપર લાવવામાં આવ્યું છે

(૮) નાટ્યશાસ્ત્ર મુજબ પત્ની પતિને 'ભાર્યપુત્ર' સંબોધન કરે જ્યારે સ્વપ્નમાં અને બાહ્યચરિત્રમાં સેવકો સ્વામીને 'ભાર્યપુત્ર' સંબોધન કરે છે

(૧૧) ધણા નાટકોમાં આકાશમાવિતનો છૂટથી પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે

(૧૨) 'નિષ્ક્રમ્ય પ્રવિશ્ય' ની યુક્તિ કથાનકને ઝડપથી આગળ વધારવા માટે થયેલી જોવા મળે છે

(૧૩) ચોક્કા કે બાહ્યજો દ્વારા સગ્રામ, દંડયુદ્ધ રથમેદાન, યજ્ઞ-પ્રસંગ વગેરેનું વર્ણન કરાવ્યું છે જુઓ ઊતુલગ, પચરાત્ર

(૧૪) સ્તરસ્તર સ્તરસ્તર આર્યા । સ્તરસ્તર જેવી જાહેરાત પછી માનનીય વ્યક્તિઓનો પ્રવેશ વર્ણવવામાં આવ્યો છે

(૧૫) સ્વપ્ન, પ્રતિષ્ઠા, અભિષેક અને પ્રતિમામાં પ્રતિદ્વારીનું નામ 'વિજયા' એક સરખું છે

(૧૬) નિવેશતા નિવેશતા મહારાજાજી જેવા પ્રયોગો ધણા નાટકોમાં ઝાઝા નિવેદન કરવાનું હોય ત્યારે થાય છે

(૧૭) પ્રસ્તાવનામાં નેપથ્યે અવાજ થાય અને તે સર્જિતોને તરત 'મજ્જા જ્ઞાતમ્' એમ કહી આવનાર પ્રસંગનું વર્ણન આપી દેવામાં આવે છે -

- (૧૮) વાર્તાલાપમાં એક પાત્ર બીજું પાત્ર કાંઈ કહેવા ઇચ્છે છે એમ તરત સમજીને પ્રશ્ન પૂછે છે.^૧
- (૧૯) ભિન્ન ભિન્ન હોદ્દાનો પ્રયોગ પણ એક પ્રકારનું સામ્ય પ્રદર્શિત કરી આ બધી રચનાઓ એક જ વ્યક્તિની હોય તેમ સિદ્ધ કરે છે.
- (૨૦) સ્થાસ્તિ, રાત્રિ, સંધ્યા, યુદ્ધ, યજ્ઞ, કે વ્યક્તિઓનાં વર્ણનમાં ઉપમાદિ અલંકારગત ધણું સામ્ય જણાય છે.
- (૨૧) 'હાથ એ જ ઉત્તમ આયુધ છે' આ વિચાર બાહ્યચરિત, મધ્યમવ્યાયોગ, પંચરાત્ર અને અવિભાકમાં મળે છે.
- (૨૨) દુર્યોધનના પાત્રમાં સર્વત્ર માનનો ગુણ દૃઢતાપૂર્વક પ્રદર્શિત થતો જણાય છે.
- (૨૩) ઉરુભંગ અને દૂતવાક્યમાં ધૃતરાષ્ટ્રને અંધ બનાવવાનું એક સરખું કારણ આપ્યું છે કે દેવાને સ્વર્ગના સંરક્ષણમાં થંકા જાગી એટલે ધૃતરાષ્ટ્રને અંધ બનાવ્યા.
- (૨૪) અર્જુનનું કિરાતનું રૂપ ધારણ કરનાર શિવ સાથેનું કે નિવાત-કવચ સાથેનું યુદ્ધ દૂતવાક્ય, દૂતધટોત્કચ અને ઉરુભંગમાં એક સરખું વર્ણવ્યું છે.
- (૨૫) લક્ષ્મી સાહસમાં વાસ કરે છે, પરાક્રમથી રાજ્ય મેળવાય છે, સંતોષમાં સંપત્તિ રહેતી નથી જેવા વિચારોમાં લક્ષ્મી અને સાહસ તથા પરાક્રમનો સરખો સંબંધ વર્ણવેલો અનેક નાટકોમાં મળે છે.^૨

૧. નનુ કિંચિદ્વક્તુકામાસિ-અવિભારક. સુગ્રીવ । વક્તુકામમિવ ત્વાં લક્ષ્યે-અભિષેક. વક્તુકામમિવ ત્વાં લક્ષ્યે-પ્રતિષ્ઠા.

૨ સાહસે ધ્રીઃ, પ્રાંતવસતિ-આરૂઢતા રાજ્ય, નામ નૃપાત્મજૈઃ સદ્વૈભવિત્વા રિપૂન્ મુજ્યતે । -દૂતવાક્ય. ધ્રીર્મ સંતોષમિચ્છતિ । પંચરાત્ર. પ્રાયેણ દિ નરેન્દ્રધ્રી સારસાદૈરેવ મુજ્યતે ।-૨૫૧

(૨૬) બે વ્યક્તિઓના વાર્તાલાપમાં અચાનક ત્રીજી વ્યક્તિની ઉક્તિ જોડાતાં ભાવિનું મૂલ્યન થાય તેવા પ્રસંગને નાટ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં 'ગંડ' કહે છે. કેટલાક આનો ઉલ્લેખ પતાકાસ્થાનક તરીકે કરે છે. આવા ગંડ આ નાટકોમાં અનેક જોવા મળે છે. ષ વળી, અવિમારકના ખીજા અંકમાં, પંચરાત્રના પહેલા અંકમાં પ્રતિમાના પહેલા અંકમાં, પ્રતિમાના ખીજા અંકમાં, તેમ જ સ્વપ્ન. અને પ્રતિજ્ઞા. માં યતતત્રસર્વત્ર આવા ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨૭) એકખીજાને મળતા આવતા કેટલાક નાટ્યપ્રસંગો પણ મળી આવે છે. દા, ત, યુવાન વીરને ઠોઈ મહારાજને માન આપવાનું કહે ત્યારે તે બોલી જીકે આઃ કસ્ય મહારાજઃ । જુઓઃ બાલચરિત અને પંચરાત્ર.

(૨૮) દશરથ, વાલ્મી અને દુર્યોધન મરણ સમયે જે દશ્યો જુએ છે તેનું વર્ણન ધણું મળતું મળી આવે છે.

(૨૯) પ્રતિજ્ઞા અને અવિમારકમાં રામ પુત્રી માટે યોગ્ય વરતી ચિંતાની અભિવ્યક્તિ પત્ની સમક્ષ કરે છે અને આ દશ્યનો અંત કંચુકીના પ્રવેશથી આવે છે. બાલચરિતના ત્રીજા અંકનું અને પંચરાત્રના ખીજા અંકના આરંભનું દશ્ય સરખું છે. વળી ચારદત્ત અને અવિમારકમાં આવતું નગરવર્ણન પણ ધણું સામ્ય લઈને આવે છે.

૩ જુઓઃ રાવણ :-વ્યક્ષમિન્દ્રજિતા યુદ્ધે હસે તસ્મિન્ નરાધમે
ભક્ષણેન સદ્ બ્રાત્રા કેન ત્વં મોક્ષયિસ્યસે ॥

(નેપથ્યે)

રામેણ રામેણ ।

- (૩૦) આ નાટકોમાં ઘણે સ્થળે આવતી સરખામણીઓમાં ખૂબ સામ્ય છે. વીરની સરખામણી સિંહ સાથે, કે તેજસ્વી મનુષ્યની સરખામણી નેક્ષત્રના સમૂહમાં રહેલા ચંદ્ર સાથે અનેક વખત થયેલી જોવા મળે છે.
- (૩૧) અહો' હાસ્યમિધાનમ્ કે શ્રૂયતાં મમ પરાક્રમઃ જોવા પ્રેયોગો એકથી વધુ નાટકોમાં થયેલા છે.
- (૩૨) એક પાત્ર, બે પાત્ર કે વધુ પાત્રો દ્વારા શ્લોકને તોડી બોલવાની રીત આ નાટકોમાં ઘણે સ્થળે જોવા મળે છે.
- (૩૩) બ્રાહ્મણ ધર્મ તરફ પક્ષપાત જોવી વસ્તુઓ અને કેટલીક સામાજિક રિતિઓનું સામ્ય પણ આ તેરે નાટકોનો કર્તા એક જ છે એમ માનવા પ્રેરે છે.
- (૩૪) ભાષા-શૈલીનું સામ્ય ઘણું નોંધપાત્ર છે. સાદી, સરળ, પ્રવાહી અને મધુર ભાષાનો પ્રયોગ સર્વ નાટકોમાં થયો છે *.
- (૩૫) યમકોનો અતિશોખ અને અનુપ્રાસનો છૂટથી પ્રયોગ આ નાટકોના કર્તા કોઈ એક વ્યક્તિ હશે એમ માનવા પ્રેરે છે.
- (૩૬) નાના નાના સંવાદો-વાક્યોમાં કે પછી લોકોમાં-એકદમ સરળ, સચોટ અને હૃદયંગમ રીતે સર્વ નાટકોમાં રચાયેલા દષ્ટિ-ગોચર થાય છે.
- (૩૭) ડૉ. એ. ડી. પુસાલકર એક 'સ્વરાજ્ય' ની દલીલનેરદાર કરે છે કેટલાંક ભરતવાક્યોમાં 'પરચક' પ્રશામ્યતુ' એમ કહ્યું છે. મહાભારતનાં નાટકોનો અંત કૌરવોને હરાવી પાંડવોનું રાજ્યારોહણ છે બાલચરિતમાં શ્રીકૃષ્ણ કંસને મારીને ઉગ્રસેનને રાજગાદી અપાવે છે. ઉદયનની કથામાં પણ રાજ્યપ્રાપ્તિ એ જ

* જુઓ: "clear, lofty and majestic as well as sweet and charming. The sentences are everywhere replete with a wealth of ideas beautifully expressed." Dr. Ganapati Shastri.

ધ્યેય છે રામકથાનાં નાટકોમાં પણ ગમ અ તે રાજ્ય મેળવે છે અવિમારકમાં પણ અ તે નાયકને ગજ્યપ્રાપ્તિ થતી દર્શાવી છે. આ બધું બતાવે છે કે આ નાટકોનો કર્તા કોઈ એક હોવો જોઈએ ,

આમ ખૂબ ઝીણવટભરી વિગતથી ઉપર મુજબની કેટલીક દલીલો આપીને ડૉ. પુસાલકર આ તેરે કૃતિઓ એક જ કર્તાની સ્વીકારે છે ૫ વળી આવો જ મત ડૉ. સરૂપ આપે છે ૬ ઉપર નોંધેલા કારણો ઉપગત નીચેના કારણો કૃતિઓના એક કર્તૃત્વને સિદ્ધ કરવામાં મદદરૂપ છે એમ કહી શકાય

(૧) નાન્દીમાં શ્રીકૃષ્ણ :—

આ નાટકોની નાન્દીમાં મોટે ભાગે શ્રીકૃષ્ણ કે તેમના અવતારોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે

(૨) શ્રીકૃષ્ણપ્રશંસા :—

મહાભારત તેમજ રામાયણના નાટકો જોતાં જણાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ કે તેમના અવતારોની સીધી કે આડકતરી પ્રશંસા કરવામાં લેખક રાગે છે. દા ત ,

(૧) કર્ણભારમાં શ્રીકૃષ્ણને કોઈ સીધો સબધ નથી છતાં શ્રીકૃષ્ણ દીર્ઘદષ્ટિ છે તેવું દર્શાવતાં ત્યાં કહે છે—અનેકકપટલુષ્ઠે કુળાસ્યોપાય ।

૫ જુઓ “Thus, a careful study of the problem, under various head leads us to the definite conclusion that all the plays are the products of one and the same brain”

—A D Pusalkar, Bhasa A Study-21

૬ જુઓ “The community of technique, language, style, ideas, treatment and identity of names of dramatic personae, prose and metrical passages and scenes are so remarkable that the conclusion of their common authorship is inevitable” Dr ‘Laxan’ Sarup H R 1927 P. 118. ૪૯

- (૨) દૂતવાક્યમાં શ્રીકૃષ્ણના કાર્યનું જ પૂર્ણ વર્ણન આપે છે.
- (૩) દૂતધટોત્કચમાં શ્રીકૃષ્ણના સંદેશાને જ પ્રભુત્વ અપ્યું છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ એ પાત્ર નથી, પરંતુ તેમની ઉલ્લેખ દ્વારા જણાતી ઉપસ્થિતિ તખ્તા પરના વાસ્તવિક પાત્ર કરતાં પણ વધુ મહત્વનો ભાગ ભજવતી જણાય છે.
- (૩) પંચરાત્રમાં પણ શ્રીકૃષ્ણના અનેક ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે.
- (૪) ઊરુભંગમાં પણ શ્રીકૃષ્ણને કારણે જ પાંડવોની જીત દર્શાવાઈ છે. વળી મહાભારતમાં અર્જુનને ઊરુ થામડીને ભીમને સંજ્ઞા આપતો દર્શાવ્યો છે જ્યારે અહીં શ્રીકૃષ્ણને તેવી સંજ્ઞા આપતા વર્ણવ્યા છે. ૭
- (૫) બાલચરિત એ કૃષ્ણકથા પર આધારિત નાટક છે.
- (૬) પ્રતિમા અને અભિષેક શ્રીરામની કથા આપી જાય છે. ત્યાં પણ એક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણના અવતારની કથા છે.
- (૩) મનોવૈજ્ઞાનિક પાત્રવિકાસ :—
આ નાટકોમાં મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે આવતો પાત્રોનો વિકાસ નોંધપાત્ર છે. આ કળામાં લેખક પૂર્ણપણે આધુનિક જણાય છે. સ્વપ્ન અને પ્રતિજ્ઞા જેવાં પ્રસિદ્ધ નાટકોમાં દર્શાવ્યું છે તેમ પાત્રોના મનોવૈજ્ઞાનિક વિકાસમાં તે રાચે છે. મીરવર્થ આ વાત તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે.
- (૪) ઉપેક્ષિત પાત્રોનું ઉદ્દાત્તીકરણ : Glorification Of the Ignored Characters.
છેલ્લું અને અગત્યનું કારણ સદ્ય સાબિત કરી જાય છે કે આ નાટકો એક જ કલાસ્વામીની કલાપ્રસાદી છે. અહીં રામાયણ અને મહાભારતમાં જે પાત્રો તરફ ઉપેક્ષા થઈ છે તેવા મહાકાવ્યના પાત્રોના ઉદ્દાત્તીકરણમાં ભાસને ખુબ રસ છે. દા. ત., (૧). દૂતધટોત્કચમાં
- ૭ જુઓઃ સ્વમુરુમિદ્વય કામપિ સંજ્ઞા પ્રયજ્ઞતિ જગદ્નઃ । ઊરુભંગ.

ધૂતરાષ્ટ્રના પોત્રને વિનયી, કૃષ્ણ તરફ આદર રાખનાર, દુર્યોધન અને તેમાંય શકુનિને ધિષ્ઠારનાર અને અભિમન્યુના વધથી વધુ વ્યથિત થનાર રજૂ કર્યું છે.

- (૨) કર્ણભારમાં મહાભારતના કર્ણ કરતાં વધુ પ્રોજેક્ટવલ રીતે કર્ણને વર્ણવવામાં આવ્યો છે.
- (૩) જીરુભંગમાં દુર્યોધનની ઉદાત્તતા અન્ય કોઈ પણ પાત્ર કરતાં વધુ ઓજસ્વી છે.
- (૪) મધ્યમવ્યાયોગમાં હિડિમ્બાને જાતિથી જ રાક્ષસી બતાવી છે, આચારથી નહિ,
- (૫) પ્રતિમા નાટકમાં ભાસ કૈકેયીના વકીલ જેવા જણાય છે.

આમ ધણે સ્થળે ‘મહાકાવ્યોના ઉપેક્ષિતોને’ વધુ પ્રતિભાવંતઃ પ્રોજેક્ટવલ અને ગુણપ્રકર્ષથી ઓપતા આપવામાં આવ્યા છે. વિશેષ કરીને મહાકાવ્યોના (Black Painted Characters) કાળાં ચિતરેલાં પાત્રોને ઉદાત્ત વર્ણવવાની લેખકની વૃત્તિ જણાય છે. આથી કહી શકાય કે મોટે ભાગે ઉદાત્તીકરણની એક સરખી વૃત્તિ દર્શાવતાં નાટકો એક જ કવિની કૃતિઓ હોઈ શકે.

આમ ઉપરની અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓથી એટલું અવસ્ય પામી શકાય કે ભાસનાટક્યકના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકો એક જ વિશ્રુતિની કૃતિ છે એમ કહેવામાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી.

ભાસનું કર્તૃત્વ

આ નાટકોનું એકકર્તૃત્વ સિદ્ધ થયા પછી પ્રશ્ન થાય છે કે આ નાટકોના રચનાર ભાસ જ હતા એમ કેવી રીતે કહી શકાય? આનો ઉત્તર નીચે મુજબ આપી શકાય.

“પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્રના તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાં સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞા, વગેરેમાંથી ભાસના નામ સાથે અવતરણો કે ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

આથી આ નાટકોને ભાસની કૃતિઓ માનવી' ગદી અને ઉપર જણાવ્યા મુજબના લાગણીમાં સામ્ય હોવાથી બધી કૃતિઓ ભાસની માની શકાય શરૂમાં સ્વપ્નના ઉલ્લેખો જોઈ એ.

(૧) વચ્ચિત્કોડા યથા વાસવદત્તાયામ્ ।

—અભિનવગુપ્ત (દસમી સદી)

(૨) વાસવદત્તે, પદ્માવતીમવસ્થાં દ્રષ્ટું રાજા સમુદગૃહકં, ગતઃ ।

ભોજદેવ કૃત શૃંગારપ્રકાશ (૧૧ મી સદી)

(૩) યથા ભાસકૃતે સ્વપ્નવાસવદત્તે શેફાલિકાશિલાતલમવલોક્ય વત્સરાજઃ ।

—રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર કૃત નાટ્યુદ્ધર્ણુ

(૪) ભાવપ્રકાશના, આઠમા અધિકારમા પ્રશંતનાટકના ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્ન ના કથાનકની ચર્ચા છે. તેમના કેટલાક ઉલ્લેખો જોઈ એ.

પદ્માવત્યા મુક્તં વીક્ષ્ય વિશેષકવિભૂષિતમ્ ।

જીવત્યાવન્તિકેત્યેતજ્ઞાત ભૂમિભુજા યથા ॥

ચિરપ્રસુપ્તઃ કામો મે વીણયા પ્રતિબોધિતઃ ।
તા તુ દેવી ન પશ્યામિ યસ્યા ઘોષવતી પ્રિયા ॥

(૫) ભાસનાટકચક્રેડપિ છેકૈ, ક્ષિપ્તે પરીક્ષિતુમ્ ।
સ્વપ્નવાસવદત્તસ્ય દાદકોડમૂન્ન પાવકઃ ॥

—સંકિતમુક્તાવાલિમાં રાજશેખર.

આવા અનેક ઉલ્લેખો દર્શાવે છે કે સ્વપ્ન. એ ભાસની જ કૃતિ છે વળી—

સૂત્રધારકૃતારમ્ભે નાટકૈઃ बहुभूमिकैः ।

સપત્તાર્કિયશો હેમે માસો દેવકુલેરિવ ॥

—આણકૃત હર્ષચરિતમાં

ભાસનાં નાટકોનાં ત્રણ મુખ્ય, લક્ષણો દર્શાવ્યા છે

(૧) સૂત્રધારકૃતારમ્ભઃ શબ્દો તેના નાટકોને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે; કારણ દરેકનો આરંભ નાન્યન્તે તતઃ પ્રવિસતિ સૂત્રધારઃ. શબ્દો પછી સૂત્રધાર આવીને કરે છે.

(૨) बहुभूमिकैः ડૉ. કુન્હન રાજ, ડૉ. દેવધર વગેરે વિદ્વાનોઆ તેર નાટકોને બહુભૂમિકાવાળા માનવા તૈયાર નથી. એમ લાગે છે કે બાણે નાટકોની લ'બાઈની સરખામણીમાં પાત્રોની સંખ્યા જોઈને આમ કહ્યું છે. મોટા ભાગનાં એકાંકી નાટકોમાં સરખામણીની દૃષ્ટિએ ધણું પાત્રો છે એમ કહી શકાય. અથવા બાણેને મન बहुभूमिकैः એટલે बहुविधभूमिकैः હશે એવું ડૉ. પુસાલકર સૂચવીને કહે છે કે—

‘everyone will endorse the view that our dramas introduce characters of various types and vicissitudes.’

(૩) सप्तार्कः— ડૉ. કુન્હન રાજ, ડૉ. દેવધર, ડૉ. કાણે વગેરે દર્દ-પણે માને છે કે આ નાટકોમાં પતાકા નથી. જેને નાટ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં પતાકા કહી શકાય તેવાં સુંદર ઉદાહરણો સંસ્કૃત સાહિત્ય-માં અન્યત્ર મળે છે તેવાં ઉદાહરણો આ નાટકોમાં નથી. છતાં જેને પતાકા કહી શકાય તેવા પ્રસંગો છે. ખરા. દા. ત., સ્વપ્નમાં પદ્માવતી પરિણય, અભિષેકમાં વાલિવધ અને સુગ્રીવકથા વગેરે. કેટલાંક પતાકાનો અર્થ ‘પતાકારચનાક’ કરે છે. પણ આ બંને તદ્દન જુદાં છે. અલગત ‘પતાકા’ નો અર્થ નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ કરવામાં આવે તો ધણું ઉદાહરણો આ નાટકો પૂરાં પાડે છે તે આગળ ઉપર જોયું છે. જુઓ પા. ૭

ડૉ. કાણે અહીં નાટકૈઃ શબ્દ હોવાથી પ્રકરણ, ઉત્પત્તિકાંક, વ્યાયોગ વગેરે લઈ ન શકાય એમ કહે છે. પણ ‘નાટક’ શબ્દને બાણે રૂપકના અર્થમાં વાપર્યો હોય તેમ લાગે છે. કારણ બાણે પોતાની કૃતિઓમાં રૂપક માટે નાટક શબ્દ પ્રયોજતા જણાય છે. કાવ્યેષુ નાટકેષુ એવા અનેક રચને કરેલા પ્રયોગોમાં ‘નાટક’ શબ્દમાં તેઓ બધા રૂપકના પ્રકારો સમાવી લેતા જણાય છે. જો એમ ન હોય તો દસરૂપકના

નામો લખતાં તેમને ક્યાં વધુ પરિશ્રમ પડવાનો હતો । વળી વિસ્તારભયે તેમને ક્યારેય વિચાર કરતા ક્યાં છે ખરા ? આથી નાટકૈઃ એટલે રૂપકો લેવાથી કોઈ મોટો વાંધો આવતો નથી. આમ બાણુનો આ શ્લોક આ તેરે નાટકોના કર્તા ભાસ છે એવું સિદ્ધ કરવામાં પાયાની દલીલ કામ કરે છે.

૮મી સદીમાં વાકપતિરાજે ‘ગૌડવહો’ માં ભાસને ‘ઝલનમિત્ર’ તરીકે વર્ણવ્યો છે. આ નાટકોમાં અગ્નિનો અનેક રીતે ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે.

૧૨મી સદીમાં જયદેવ ભાસને કવિતાકામિનીના હાસ તરીકે વર્ણવે છે. માસો હાસઃ કવિકુલગુરુઃ કાલિદાસો વિલાસઃ । અને આ નાટકોમાં હાસ્યરસના પ્રસંગો પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે આ નાટકોની રચના કોઈ એક વ્યક્તિની છે અને તે અન્ય કોઈ નહિ પણ આદ્યનાટ્યકવિ ભાસની જ છે.

સ્વપક્ષસ્થાપન તો પ્રયત્નપૂર્વક કર્યું, પણ જ્યાં સુધી પરપક્ષ નિરાકરણ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સિદ્ધાન્તસ્થાપન સુસ્થિર રીતે થયું ન કહેવાય. આથી આ નાટકો ભાસનાં નથી એવું પ્રતિપાદન કરનાર પક્ષોનું વ્યવસ્થિત ખંડન કરીને આ પ્રશ્નનો અંત આણીશું. આ નાટકોને ભાસનાં નહિ માનનારાઓના મતો બિન્ન બિન્ન રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે

(૧) શકિતભદ્ર આ નાટકોના કર્તા છે ।

(૨) શુદ્રક આ નાટકોના રચયિતા છે.

(૩) કેરલના ચાક્યારોની આ રચના છે.

(૪) નાટકોની રચના પદ્મવ રાજવીઓના દરબારમાં થઈ છે

(૫) આ નાટકો મૂળ પરથી ઊતરી આવેલી નાટ્ય આવૃત્તિઓ છે.

જાન્ય (૧) શકિતભદ્રે આશ્ચર્યચૂડામણિ નામના નાટકની રચના કરી છે. તેની શૈલી વગેરે ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોને મળતી આવે છે. આથી આ

નાટકો, અર્થાં નહિ તો કેટલાંક શક્તિભદ્રે રચ્યાં છે એવી દલીલ કરવામાં આવી છે. વળી પ્રતિમા, અભિષેક અને આશ્વર્થચૂડામણિ મહાબારમાં એક દસ્તપ્રતમાં સાથે મળી આવ્યાં. આથી તે એક જ વ્યક્તિ શક્તિભદ્રની કૃતિઓ છે તેવી દલીલ થઈ. પણ આ માન્ય નથી. આધુનિક યુગમાં જેવી રીતે સંગ્રહો બહાર પડે છે તેમ રામકથાને લગતાં નાટકો અહીં સાથે આપ્યાં હોય એ શક્ય છે. વળી, પ્રો. કેશવ દર્શક દ્વારા જાણ્યું કે શક્તિભદ્રના આશ્વર્થ. નાટકની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યું છે કે દક્ષિણમાં આ નાટક પહેલાં કોઈ સંસ્કૃત નાટક હતું નહીં. શક્તિભદ્રનો સમય દસમી સદીનો છે. જ્યારે ભાસ લેખક તરીકે કાલિદાસ અને બાણના સમયથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે આમ શક્તિભદ્ર ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોનો કર્તા છે એ મન બુદ્ધિના નિકળાવ પર ટકી શકતો નથી.

(૨) શ્દ્રક આ ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોના કર્તા છે તેવું માનનારામાં શ્રી. એ. આર. સગ્ગની અને શ્રી. એમ. આર. કવિ આવે છે. તેઓ ચારુદત્તને મૃચ્છકટિકની રંગમંચાવૃત્તિ લેખે છે. શ્દ્રકનો સમય તેના પ્રસિદ્ધ નાટક મૃચ્છકટિકને આધારે જે નક્કી કરવામાં આવ્યો છે તે મુજબ તે કાલિદાસ પહેલાં નથી થયો અને ભાસ તો કાલિદાસ પહેલાં થઈ ગયા એ નિર્વિવાદ વાત છે. પછી શ્દ્રક આ નાટકોના કર્તા કેવી રીતે હોઈ શકે ?

(૩) દેશના ચાકચારોની આ ગ્યના છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો ખીકારે છે. અહીં પ્રસ્તાવનામાં કે રચાવનામાં અથવા અંતની પુષ્પિકામાં ભાસનું નામ જ નથી. વળી આ નાટકોની દગ્ગપ્રતો કેન્સ પ્રાંત નિવાયુગ્યન્ય મળી નથી. શ્રી કુપ્પુઆમી શાસ્ત્રી કહે છે સ્વપ્ન. અને પ્રતિષ્ઠામાં 'નિરાદ' માટે 'સંમધ' શબ્દ વપરાયો છે અને નિરાદના અર્થમાં સંમધ શબ્દ આજે પણ દેશના ચાકચારોમાં વપરાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે આ નાટકો દેશના ચાકચારોની ગ્યના છે.

આ મત પણ માન્ય નથી. ભાસનું નામ નથી તેથી તે ચાક્યારોની રચના છે એમ કેમ માની શકાય? ચાક્યારોનું પણ નામ તો નથી જ ને ! વળી કેરલમાં જ હસ્તપ્રતો મળી તેનું કારણ તો ઉત્તરમાં ધર્માધ મુસલમાનોએ સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોનો નાશ કર્યો હશે, એમ માની શકાય મિતાક્ષરા પદ્ધતિમાં આજે પણ વિવાદના અર્થમાં સંબંધ શબ્દ વપરાય છે. અને કેરલના ચાક્યારોમાં આવું ઉચ્ચ કવિત્વ જ ક્યાં હતું કે નાટકોની રચના કરી શકે ? નહોત્ય વગેરે તે બાજુની કૃતિઓમાં ક્યાં ઉચ્ચ કાવ્યત્વ મળે છે ?

(૪) એક મત આ નાટકોની રચના પદ્મવ રાજવીઓના દરબારમાં થયેલી સ્વીકારે છે. ભરતવાક્યમાં રાજસિંહઃ પ્રશાસ્તુ નઃ એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. અને પદ્મવ વંશના નરસિંહ વર્મા બીજા કે તેનમારને રાજસિંહ એવું ઉપનામ ધારણ કર્યું હતું અને તેના સભાપાંડિતે આ નાટકોની રચના કરી તેના પાલક પદ્મવનરેશોનો રાજસિંહ નામથી ભરતવાક્યમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ મત સમર્થન વિનાનો સિદ્ધ થયો છે. ઇતિહાસે આ રાજના દરબારમાં કોઈ સમર્થ કવિ કે પાંડિત હોવાનું નોંધ્યું નથી. અને કદાચ માની લઈએ કે એવો કોઈ કવિ હોતો તો પછી તેણે પોતાના નામને શા માટે છૂપું રાખ્યું અને કૃતિઓની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યું નહિ? કારણ કે પદ્મવરાજવીઓના કાળપૂર્વે નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કવિના નામનો ઉલ્લેખ કરવાની પ્રથા, કાલિદાસ, ભરણુતિ વગેરેના નાટકોમાં દર્શાવ્યું છે તેમ, અસ્તિત્વમાં આવી ચૂકી હતી.

(૫) એવું મુલ્યવતો પ્રયત્ન પણ થયો છે કે આ નાટકો કેરલના કવિઓની રચના ભલે ન હોય પણ ત્યાંના વિદ્વાનોએ તેને તખ્તાલાયક બનાવવા માટે મૂળ પરથી જો રંગ આવૃત્તિઓ તૈયાર કરી તે તેર નાટકોરૂપે આજે મળી આવે છે. ડૉ. બાર્નેટ માને છે કે પાંડય રાજવીઓના સમયમાં આવી રીતે મૂળે નાટકો પરથી રંગ આવૃત્તિઓ તૈયાર થઈ હતી. અહીં પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય કે જો આ

રંગ આવૃત્તિઓ હોય તો મૂળ આવૃત્તિઓ ક્યાં છે? ડૉ. થોમસે તો ખતાવ્યું છે કે સ્વપ્નના કથાનક કે મૂળ પાઠમાં કોઈ ફેર પડ્યો નથી. ડૉ. વિન્ટરનિટઝ આ નાટકોને Compilation પણ સ્વીકારતા નથી. ૮

ડૉ. પુસાલકર પણ આ સમસ્યાની વિસ્તૃત ચર્ચા અનેક મુદ્દાઓને અનુલક્ષીને ક્યાં પછી 'થોડા ફેરફારો સાથે આ નાટકો ભાસનાં છે,' એમ માને છે. ૯

એ. એસ પી. અય્યર સ્વપ્ન. પ્રતિજ્ઞા. ને ભાસની જ રચનાઓ ગણાવે છે, જ્યારે બાકીનાં નાટકો ભાસના શિષ્યો કે મિત્રોએ રચ્યાં હશે અને ભાસે તેને સુધારી વધારીને ચૂક્યાં હશે, આના સમર્થનમાં તે જણાવે છે કે શેક્સપીયરે Timon of Athenes, Antony and Cleopatra કે Henry IV માં થોડાંધણું પોતાનો હાથ બતાવ્યો છે જ્યારે બાકીની રચના તેના શિષ્યોની છે. ૧૦

૮ જુઓ: It is simply absurd to call plays like Svapna or Avī compilations. Macbeth and Julius Ceaser remain works of Shakespeare even when they are adapted for stage... We always find some original idea (in these plays) which presupposes an original poet and not a compiler.

-Dr Winternitz

૯ જુઓ: Minor changes are inevitable and might have been introduced by the stage. But that does not rob Bhasa of the author ship of these plays.—A. D. Pusalkar, Bhasa A Study. P. 60.

૧૦ જુઓ: A. S. P. Ayyar Bhasa P. 33

ભાસની જીવનઝરમર

વિશ્રુત નાટ્યશાસ્ત્રી ભરતે નાટકને પચમ વેદ કહ્યો છે કવિ-કુવશુરુ કાલિદાસે નાટ્યને વિભિન્ન રુચિ ધરાવનાર લોકોનું એક માત્ર સમારાધન કહ્યું છે આ વસ્તુનું સમર્થન ભાસના નાટકો જોતા થાય છે. સંસ્કૃત નાટકોના વિકાસના ઇતિહાસમાં ભાસ જન્ય યમાન મણિ છે સંસ્કૃત નાટકોનો પિતા છે, મહાકવિ કાલિદાસ જેવાએ પણ એને પ્રથિતયશસ્ત્ કહીને નવાજ્યો છે

આવા મહાન સાહિત્યકારના જીવન વિષે સાવ અધારપટ છવાયેલ છે પરંપરાએ તેમને વિષે કેટલી દતકથાઓ ઉપજાવી છે અને જાળવી છે પહેલા આપણે તેમનો અભ્યાસ કરીએ

ભાસ વિષે દંતકથાઓ

(૧) ભાસ અને વ્યાસમાથી કોણુ શ્રેષ્ઠ છે તે નક્કી કરવા કોઈ પણ સમર્થ નિર્ણયક ન મળ્યો તેથી એ બન્નેની કૃતિઓ અગ્નિમાનાખવામાં આવી કહે છે કે અગ્નિએ ભાસની કૃતિઓ બાળી નહિ

આ દતકથા ઉપરથી એટલું જ સમજી શકાય કે મહાભારતના કથાવસ્તુને લઈ ને નિર્માણ પામેલા ભાસના નાટકો વ્યાસ કરતા કવિત્વ દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિના હતા

(૨) ભાસને કેટનાક ધોળી (ધાવક) માને છે, અને તેને રાજા હર્ષના દરબારનો કવિ હોવાનું સ્વીકારે છે આ કવિ ધાવકે પ્રિયદર્શિકા અને રતનાવલી નાટકો લખીને હર્ષને નામે ચઢાવી દીધા હોવા જોઈ એ દક્ષિણ ભારતના એક વિદ્વાન શ્રી ડી એસ નારાયણ શાસ્ત્રી અને શ્રી પરાજપે જેવા વિદ્વાને પણ ભાસને પ્રિયદર્શિકા વગેરેનો લેખક માનવાની દિમત કરી છે શ્રી ડી એસ નારાયણ શાસ્ત્રીએ રાજશેખર નિખિત

મનાતા પ્રવિવિમર્શ નામના ગ્રંથમાંથી એએક એવા અવતરણો? આપ્યા છે જેથી લાસ અને ધાવકની એમ્તા વ્યક્ત થાય છે પણ આની સામે એમ કહી શકાય કે લાસને ધાવક માનવો એ મહાન ભ્રમ છે શ્રી નાગયજ્ઞ શાસ્ત્રીને મળેના (અહા ફૂટનોટમાં ઉદ્ધૃત કરેના) એ પ્રોલોગ એમના કોઈમિત્ર પામેથી સાપડ્યા હતા એના શ્લોકો પ્રમાણુ બૂત કહી શકાય નહીં શ્રી પરાજપેએ કરેની લાસના નાટકોની નાગાનંદ અને પ્રિયદર્શિના સાથેની સરખામણી ઉપગ્રથી પ્રિયદર્શિના વગેરે માટે લાસનું મૃત્યુ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ લાગતું નથી કારણ કે એની સરખામણી તો ગમે તે બે પ્રિયોના પ્રથેમા થોડા પ્રયત્ને પણ થઈ શકે દ્વિમાર્ગ સ પૂર્વે થઈ ગયેલ લાસને ઈ સ ની સાતમી સદીના માનવા તે ઇતિહાસ અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે

(૩) લાસના સ્વપ્નવાસવદત્ત વિષે એક પ્રચલિત કથા છે કે લાસના નાટકોની પરીક્ષા કરવા વિવેચકોએ તેમને અગ્નિમા નાખ્યા આમાં અગ્નિ સ્વપ્ન નાટકને બાળવા સમર્થ થઈ શક્યો નહીં ૨

પણુ આનો આશય એ જ કે વિવેચકોએ સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટકને સર્વોત્તમ ગણ્યું ઉપરની વાત લક્ષ્યમાં રાખીને જ મ્હાલ વાક્યપતિગણે

૧ કારણ તુ કવિત્વસ્ય ન સપન્નકુર્લીનતા । ધાવકોડપિ હિ યદ્માસ કવીનામપ્રિમોડમવત્ ।

આદૌમાસેન રવિતા નાટિકા પ્રિયદર્શિ કા । નિર્દિવ્ય રસનસ્ય કસ્ય ન પ્રિયદર્શના તસ્ય રતનાવલો નૂન રાતમાલેષ રાજત । દશરુપકક્ષામિયા વશસ્યત્યત શોભના । નાગાનન્દ સમાલોક્ય યસ્ય શ્રીહર્ષ વિક્રમ । ભમ દાનંદમરિત્ત સ્વસમ્યકરોત્ કવિમ્ ॥

(કવિવિમર્શ By રાજશેખર)

૨ માસનાટકચક્રેડાવ છેકે ક્ષિપ્ત પરીક્ષિતુમ્ ।

સ્વપ્નરામચંદસ્ય દાહકોડમૂજ પાવક ॥ રાજશેખર કા યમીમાસા

મહાકવિ હો નામના એમના પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલ મહાકાવ્યમાં ભાસને જલણમિત્ત (જ્વલનમિત્ર-અગ્નિનો મિત્ર) કહ્યા હોવા જોઈએ.

(૪) એમ પણ કહેવાય છે કે ભાસનું જ એક નામ ઘટકર્પર હતું આ ઘટકર્પરના કર્તાએ એવી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી કે જે પોતાને યમકરચનામાં હરાવશે તો એને માટે પોતે ધડાના ઠીકરા (ઘટકર્પર) વડે પાણી ભરશે.

રાજા વિક્રમના દરબારના નવરત્નો પૈકી એક ઘટકર્પર નામના લગભગ ચોથીથી છઠી શતાબ્દીની વચ્ચે મનાતા આ કવિને ઈ સ પૂર્વે ચનાર ભાસમાનવો એ હકીકત કાળક્રમની દૃષ્ટિએ તદ્દન અસંભવ છે.

આ પ્રમાણે ઉપર બતાવેલ ભાસ વિષે પ્રચલિત દંતકથાઓ અને તેમનું નિરસન કરી તેમની કૃતિઓના અભ્યાસથી અનુભવિત થતા તેમના વ્યક્તિત્વ વિષે હવે આપણે વિચાર કરીશું.

ભાસનું વ્યક્તિત્વ

કવિતા કામિનીના હાસ મનાતા ભાસ જાતે બ્રાહ્મણ હતા વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા તરફના તેમના આગ્રહથી, બ્રાહ્મણ ધર્મના પક્ષપાતી હોવાથી અને તત્કાલીન પરંપરામાં વિદ્યાક્ષેત્રે તેમનું આધિપત્ય જણાતું હોવાથી એમનું બ્રાહ્મણ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

ભાસ એ કદાચ એમનું ગોત્રનામ પણ હોય પ્રાચીન સમયમાં વ્યાવહારિક વિશિષ્ટ નામને બદલે કેટલાક ગોત્રનામને પોતાના નામ તરીકે સ્વીકારતા હતા.

ભાસ ભગવાન વિષ્ણુના પરમવેષ્ણુન-સાચા ભક્ત હતા એમની કૃતિઓમાં નાન્દી શ્લોકોમાં અને અન્યત્ર ભગવાન શ્રીવિષ્ણુ અને તેમના જ અભિન્ન સ્વરૂપો નારાયણ, હરિ, શ્રીધર, કૈશવ, દામોદર અને શ્રીવિષ્ણુના અવતારી સ્વરૂપો જેવાં કે વગદ, વામન, નરસિંહ, રામ

૩. માસમિ જલણમિત્ત કન્તીદેવે તદ્વાચિ રહુવારે ।

સો બન્ધવે અ બન્ધમ્નિ હારિઅન્દે અ આજન્દો ॥

કૃષ્ણ, અવગમ વગેરેની ન્તુતિ ઉપગ્રથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ મુખ્યત્વે વિષ્ણુમ્મતા હતા. આમ છતાં દોષી અન્ય દેવ તરફ એમનો પૂર્વગ્રહ ન હતો. તેથી તો પ્રતિષ્ઠા યોગન્ધગયણુમા ભગવાન યુગન્ધર (શકર) અને તેમના પુત્ર કાર્તિકેયની પણ વંદના કરી છે. એ સાથે બ્રહ્મચરિત્રમા ભગવતી માતા કાલીની પણ વંદના કરી છે. આ ઉપગ્રમાં તેઓ વિરાળ માનસવાળા એક સાચા ભક્ત હતા. વૈદિક કર્મકાંડમા પણ એમને ભારે શ્રદ્ધા હતી.

નિવાસ

તેઓ ઉત્તર ભારતના નિવાસી હોવાનું અનુમાન થાય છે, કારણ કે એમની કૃતિઓમા ઉત્તર ભારતમા આવેલ નગર, નદી, પર્વત તથા ગીતગિતાનેનું વ્યાપક વર્ણન છે. ઉગ્ગલિની, અયોધ્યા, મથુરા માટે એમને ભારે આકર્ષણ છે. આ ઉપગ્રથી એમ પણ કહી શકાય કે તેઓ આ દેશોમા ક્યાં પણ હોય એમનાં ઘણાખરાં નાટકોમા આવતી ભગ્નનાકથની 'હિમવદ્વિન્ધ્યકુન્દગમ્' પ ક્રિત પણ તેઓના ઉત્તર ભાગતી યત્વ ત્રિપેનું સમર્થન કરે છે. ઉત્તરભાગતની તુલનામાં તેમનું દક્ષિણભારતનું જ્ઞાન મર્યાદિત જણાય છે. એમની દક્ષિણ ભાગત વિષેની માહિતી રામાયણ તથા મદાભાગતમા આવેલ દક્ષિણ ભારતના વર્ણન મુધીની જ છે. રામની કથાઓના વર્ણનમા રામેશ્વર જેવા તીર્થનો ઉલ્લેખ તેમજે કર્યો નથી (દા ત અભિષેક નાટકમા ૫ કાપતિ રાવણને મારવા ગમ જાય છે ત્યાં રામેશ્વરનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.)

સ્વભાવ

ભાસ સ્વભાવે અત્યંત વિનમ્ર અને વિનોદપ્રિય હશે. તેથી તેઓ પોતાના કુટુંબને પણ મુખી બનાવી શક્યા હશે. નીતિબીરુતા, દીપ્તગ, આનંદશીલતા, આચારાદિના આ એમના સ્વભાવના વિશિષ્ટ લક્ષણો હતા. વિદ્વતા.

ભાસ અનેક શાસ્ત્રોના પારગામી વિદ્વાન હતા. તેમનું વૈદુષ્ય સર્વતો-મુખી હતું. વૈદિકસાહિત્ય ઉપરાંત ઇતિહાસ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, રાજનીતિ

શાસ્ત્રના તેઓ અધિકારી વિદ્વાન હતા લોકકથાઓનો પણ તેમને ભારે રસ હતો સાહિત્યશાસ્ત્રના તેઓ મર્મજ્ઞ પડિત હતા

ભાસનું વાતાવરણ

ભાસનો રાજકુળો સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ દેખાય છે રાજમહેલ તથા અન્ત પુરવગેરે નિરુપણમાં તેઓને ભારે રસ છે રાજસિંહ પ્રજાનુ ન એ ભરતવાકચર્ય પકિત ઉપરથી એમ જણાય છે કે કોઈ રાજાનો / સભા સાથે તેમનો નિકટનો સંબંધ રહ્યો હશે એમણે અમના નાટકોમાં ઘણે ઠેકાણે અમાત્ય (યૌગન્ધરાયણ જેવા) સેના, યુદ્ધ, રાજકુળ વગેરે વર્ણન કર્યા છે તે ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે પણ આ ઉપરથી એમ માનવું કે ભાસ એક રાજા હતા તો એ વધારે પડતું છે.

ભાસના આદર્શો

સાહિત્યનો અભ્યાસી જીવ કોઈ પણ મહાન સાહિત્યકારના આદર્શો જાણવા માટે ઉત્સુક હોય છે, કારણ કે તેવા આદર્શોમાંથી પોતે પ્રેરણાના પીપૂષનું પાન કરી પોતાના જીવનને ઉદાત્ત કરી શકે આ હિસાબે આપણે પણ એમની કૃતિઓમાંથી સચિત થતા વિવિધ ક્ષેત્રને લગતા આદર્શોની અહીં વિચારણા કરીશું.

ધર્મપરાયણતા

ભાસ ‘ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિત ’ ના સિદ્ધાન્તમાં માનનાર છે ‘ ધર્મો વિશ્વસ્ય જગત પ્રતિષ્ઠા ’ ના સૂત્રનું અનુસરણ કરનાર ભાસ એમ વિચારે છે કે ધર્મનું જે આલંબન કરે છે એને જ ધર્મ બચાવે છે સત્યની પ્રતિષ્ઠાથી સર્વની પ્રતિષ્ઠા છે એનો વિનાશ થતા સર્વનો વિનાશ થાય છે કર્ણભારમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે દેદ પડ્યા પછી ગુણો ટકી રહે છે (હતેષુ વેદેષુ ગુણા ધરન્તે) પ્રતિમા નાટકમાં પણ શ્રીરામ સત્યવ્રતપાલન માટે બદ્ધપરિકર છે

દાન અને બલિદાન

કર્ણુભારમા ભાસે કર્ણુના મોઢે એક સરસ ઉક્તિ મૂકી છે 'વખત જતા શિલ્પશુ નાશ પામે છે, દદ મૂળવાળા વૃક્ષો પડી જાય છે અને જળાશયમા આવેલ પાણી સકાઇ જાય છે પણ હોમેલ અને આપેન તેમ ને તેમ રહે છે' ૧

ભાસ દાન અને બલિદાન પ્રત્યુપકારની ભાવના વગરના હોવા જોઈએ તેમ માને છે અન્ય દેશો ખગ્તા દાનની બાબતમા ભારતની એ વિશેષતા છે કે આ દેશમા દાન કેવળ ગોદાન કે અન્ય વસ્તુના જ દાન નથી આપતા પણ વશની સુગ્રહા માટે કન્યાદાન, જીવનના ઉત્તમ નિર્વાહ માટે વિદ્યાદાન, જીવલક્ષિતોની હુધાના શમન માટે અપાર્તુ અન્નદાન પણ આગવું મદત્વ ધરાવે છે

પુરુષાર્થ અને ભાગ્યવાદ

ભાસ પુરુષાર્થમા પૂરી રીતે માને છે પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણમા આ માટે એક સરસ વિચાર રજૂ કરે છે 'કાષ્ઠમથનથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, ખોદવામાં આવે તો પૃથ્વી પાણી આપે છે ઉત્સાહી લોકોને માટે કર્મ (પણ) અસાધ્ય નથી ખરી દિશામા શરૂ કરેના પ્રયત્ન સફળ થાય છે' ૨

પુરુષાર્થનો દિમાયતી હોવા છતાં ભાગ્યની પ્રગતિનો પણ ભાસ સ્વીકાર કરે છે ધણીવાગ પુરુષ-પ્રયત્નને ભાગ્ય નિષ્ફળ બનાવી મૂકે છે તે વાન ભાસ સારી પેઠે જાણે છે નિયતિના વિનાસને ચક્રના

૧ શિશ્વા દયમ્ ગच्छति कालपर्ययात्, सुबद्धमूला निपतन्ति पादपा ।

जल जलस्थानगत च क्षुप्यति हुत च दत्त च तयैव तिष्ठति ॥

—કર્ણુભાર ૨૩

૨ काष्ठदग्निर्गायत मध्यमानाद् भूमिस्तोय खन्यमाना ददाति ।

सोत्साहाना नाह यसाध्य नराणां मार्गारब्धा सर्वयत्ना फलन्ति ॥

(પ્રતિજ્ઞા ૧-૨૮)

આગઝોની સાથે સરખાવે છે. ‘સમયાનુસાર પરિવર્તન પામતી જગતની ભાગ્યપંક્તિ ચક્રના આગઝોની માફક ઊંચી નીચી ચાલ્યા જ કરે છે.’

સહચાર અને સહકાર

ભારતીય સમાજની વિશિષ્ટતારૂપ વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાનો આદર કરતો ભાસ એમ માને છે કે સર્વે માનવો એકમેકના સહકારથી કામ કરે. જેમ એક હાથની સમસ્ત પાંચેય આંગળીઓ મદદગારની છે તેવી રીતે સમાજમાંના દરેક વર્ણો આવશ્યક છે. સર્વ પ્રાણીઓના-ભૂતમાત્રના કલ્યાણ માટે લોકસંપ્રદાય કામ કરીને સહચાર અને સહકારની ભાવનાના સેવનમાં માનવનું કલ્યાણ છે.

નિર્ધનતા

ભાસ દરિદ્રતાને ધિક્કારે છે. તેના મતે નિર્ધન માણસ એક ચાલતું મડદું છે. કોઈ એનો આદર કરતું નથી. એનાથી મિત્રો અજાણ્યા હોય તેવો વર્તાવ કરે છે. કોઈએ કરેલ દુષ્કૃત્ય એને માથે ઢોળી દેવામાં આવે છે. એવાને દુઃખ પછી દુઃખ જ આવ્યા કરે છે. ભાસના ‘ચારુદત્ત’ માંથી આ વિગે સારો એવો ખ્યાલ આવી શકે છે.

આ ઉપરાંત ધનની સાર્થકતા વિગે પોતાનો મન વ્યક્ત કરતાં એ કહે છે કે ધનની સાર્થકતા ત્યારે જ છે કે જ્યારે એ યત્ન તથા દાન માટે વપરાય. મિત્ર જનોના કષ્ટ પ્રસંગે પણ એનો ખરાબર વિનિયોગ થવો જોઈએ. ચારુદત્તે કંઈ આવાં જ દાન કર્યાં હતાં.

મૈત્રી

મૈત્રી વિગે પણ ભાસના ઉચ્ચ આત્મો છે, દુઃખથી સંતપ્ત મિત્રો ઉપર આધાર રાખનાર વ્યક્તિને છોડી દેવામાં તે મૈત્રીનો

ઽ જ્ઞાનક્રમેણ જગતઃ પરિવર્તમાના ચક્રાર્પણિરિવ મચ્છતિ માગ્ધર્મિક્ષિઃ ॥

(સ્વપ્ન ૧-૪)

દ્રોહ થાય છે આથી જ યૌગન્ધરાયણ ઉદયનને (મિત્ર ભાવે પણ) છેડી દેતો નથી આ ઉપરાંત રામ, સુગ્રીવ તથા વિલીપણ પ્રત્યે, અશ્વત્થામા દુર્યોધન પ્રત્યે ક્રોધ આવે જ સહદેવભાવ બતાવે છે શત્રુતા દમેલા પ્રાણુધાનક છે તેથી સર્વજૂતસૌહાર્દ એ જ આદર્શીય વસ્તુ છે

રાજાઓ તથા અમાત્યો

ભામના રાજાની સબધી પ્રિયારોનો અભ્યાસ કરતા માલૂમ પડે છે કે નાજને દમેશ પોતાના ઉત્તરદાયિત્વનું ભાન હોયું જોઈએ એ અધિક વિનાસી ન હોવો જોઈએ રાજાએ તે સમજવું જોઈએ કે એ પટેના પ્રજાનો સેવક છે અને પડી રાજા રાજાએ ધર્મ તથા કાયદો જાળવવા પડાવવા જોઈએ એણે પ્રધાનોના માનસની ઊંડી પરીક્ષા કરવી જોઈએ સમયે પ્રેમ અને સમયે ગુસ્સો બતાવવો પણ આવડવું જોઈએ ગુપ્તચરો દ્વારા એણે પડોડી રાજાઓ તથા લોકોના ચરિત્રને જોતા રહેવું જોઈએ રાજાએ પોતાના હારને માગી પેઠે સાચવવો, પણ યુદ્ધ પ્રાપ્ત થતા તેની જરીકે દગ્ધર ન ગણવી રાજાઓ સર્વજનતાના માનના અધિકારી છે, પણ એ રાજાઓ નિમિત્તોના અજોની વદના કરે રાજાઓ ભલે વૈભવથી નિમૂલિત રહે પણ એ માથે જ સાર્વજનિક કાર્યો માટે તેઓ સર્વદા કટિબદ્ધ રહે

અમાત્યોએ દેશના દિન માટે સ્વાર્થરહિત ચર્ચાને કામ કરવું જોઈએ એમાં વ્યક્તિગત વાતને ધ્યાન ન હોયું જોઈએ વસદેશની મુખ્ય માટે અમાત્યપ્રવર યૌગન્ધરાયણે પોતાના સુખોનું અધિદાન આપ્યું હતું તે જાણીવું છે મંત્રીઓએ રાજ્યપદનિને સગાં ઘાત્રોનું અભ્યયન કરવું જોઈએ અને સહુજનહિતાય કાર્ય કરવા રહેવું જોઈએ શ્રદ્ધાળુ

ભાસનો શ્રદ્ધાળુ વિશેનો આદર્શ જુદો છે પતિના જીવનના દરેક પરિવ્રજનમાં કાર્યમાં પત્ની એક વિગમ છે, પ્રેમ જ શ્રદ્ધાળુ છે

ભારતીય પત્નીએ પતિને પરમેશ્વરની માફક જોવા જોઈએ સાથે જ પતિએ પણ પત્નીને પૂર્ણ માન અને આદરથી સન્માનવી જોઈએ જોકે આવા આદર્શ જોડા ભાગ્યે જ હોય છે (અલ્પ તુલ્યશીઘ્રાનિ દ્વન્દ્વાનિ સ્વજ્યન્તે પ્રતિમા)—એમ પણ ભાસ સ્વોકારે છે આ ઉપગત પતિ પરિચરણ પરાયણા પત્નીના આદર્શ વિશે ભાસે પ્રતિમા નાટકમા ઉત્તેજ કર્યો છે

“અહણુ સમયે પણ તાગ (ચંદ્રની રેહિણી) ચંદ્રની પાછળ જાય છે જ્યારે વનનુ વૃક્ષ પડે છે ત્યારે લતા પણ ભોંય ઉપર પડે છે કાદવમા ખૂ પેના હાથીનો હાથણી ત્યાગ કરતી નથી (માટે સીતાજીને) વનમા જવા દો અને ધર્મ આચરવા દો ખરેખર સ્ત્રીઓ તો પતિપરાયણ હોય છે (પ્રતિમા ૧૦૫)

પત્ની જ્યારે પતિથી વિરહિત હોય તો તેણે શણગાર સજવા ન જોઈએ, નેત્રોમા અજન આજવુ ન જોઈએ, કેશ છૂગા રાખવા જોઈએ

ભાસે કન્યા માટે પતિ કેવો જોઈએ એનું નિરૂપણ પ્રતિમા. (૨/૪) મા કર્યું છે એ પ્રમાણે જોતાં કન્યા માટે વરની શોધ કરતા પહેલાં તો વરનું કુળ ઉત્તમ હોવું જોઈએ પછી તે વગ ડોમળ હૃદય ધરાવતો હોવો જોઈએ અને છે ને તે પરાક્રમી એટલે કે શૂર હોવો જોઈએ રૂપ ન હોય તો સ્ત્રી સમાજમા મીઠા થવાના ભયથી વર ઉપનાન દોાય તેમ પણ ઇચ્છા ગમવામા આવતી

પરિચારક વર્ગ

પગિય ગંઠાના નર્તન્ય વિશે ભાસનો મત છે કે તેમજે પોતાના સ્વામી પ્રતે પૂર્ણ વફાદાર રહેતું જોઈએ પોતાના માનિકનું લૂણ આઈ જે તેને સારી રીતે બદા કરતો નથી, તે મર્ચા પછી વર્ગ એજવી શમ્તો નથી આ માથે આમીએ પણ પરિચારક વર્ગ તરફ

તુચ્છકાર દષ્ટિથી ન જોવું જોઈએ. ભાસનાં નાટકોમાં સેવકો કે મેલિકાઓ પ્રત્યે તિરસ્કારનો ભાવ ક્યાંય જોવામાં આવતો નથી. ફક્ત પ્રતિમા નાટકમાં પ્રતિમાગૃહમાં મંદિરને સાક્ષ ગખનાર ‘સુધારક’ને પેલો ‘ભટ્ટ’ ધમકાવે છે એટલું જ, બાકી સીતા, કુરંગી, વાસવદત્તા, પદ્માવતી, વસન્તસેના વગેરે તેમની દાસીઓ સાથે સખીઓ જેવો વ્યવહાર ગમે છે.

શિક્ષણ, વ્યાયામ અને અને અન્ય ક્રીડાઓ

ભાસને વિદ્યોપાર્જન માટે ખૂબ પ્રેમ છે. વિદ્વાનો તરફ એનો અહોભાવ છે એમનું માનવું છે કે ‘વિદ્યાને હંમેશાં તાજ ગખતી’ જોઈએ (‘શિક્ષા છયં મચ્છતિ કાલ્પર્થયાત્ । કર્ણુભાર) અન્યથા સમય વીતના કટાર્થ જાય છે.

ભાસ ઝમતો અને વ્યાયામનો પુરસ્કર્તા છે ઉદયને દરિનપાત્રન તથા શિકાગ્રેનો તથા સંગીન(ધોપવતી વીણા)નો ગોખીન બતાવ્યો છે. પદ્માવતીને કન્દુક ક્રીડામાં ખૂબ રસ લેતી દર્શાવી છે. બીમ, દુર્યોધન, બલગમ, કૃષ્ણકુસ્તીમાં કુશળ છે. કર્ણુ અને શત્રુધોડેસવાગીમાં નિપુણ છે. અભિમન્યુનો બાણ પ્રયોગ જાણીતો છે સીતાનો બાલટક્ષેને પાણી પાવાનો ગોખ પણ જાણીતો છે એમના પાત્રોમાં કેટલાંય છૂનક્રીડાનાં પણ શોખીન છે.

સાહસ

શૌર્ય અને સાહસ માટે ભાસને અન્ય ન પ્રેમ છે, વ્યાગે કાવગ્ના માટે ધૃણ છે નજગા માખુમે રાજ્યને ટકાવી રાકના નથી સ્વાતંત્ર્ય રાજ્ય, ખિરામા મળવું નથી (દૂતવાક્ય)

ભાસની કૃતિઓ

સરકૃત સાહિત્યના કોઈ પણ નાટકકાર કરતા વધુમા વધુ નાટકો લખનારું જહુમાન ભાસને કાળે જાય છે આ નાટકોનો જુદાર ઈ સ ૧૯૧૦ના અરસામા ત્રિવેન્દ્રમમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોની ગોધ કરતા ૫ ગણપતિ શાસ્ત્રીને મળા આવ્યો હતો એ નાટકોમા આવેન કથાનસ્તુના ઉદ્દગમના આધારે એમનુ નીચે પ્રમાણેનુ વિભાજન સર્વમાન્ય અને સુપ્રચલિત છે

(જ) મહાભારત ઉપર આધારિત .

(૧) મધ્યમન્યાયોગ, (૨) દૂતવાક્ય, (૩) દૂતધટોતક્ય, (૪) કર્ણુભાર, (૫) ઉરુલગ, (૬) પચરાત્ર

(ઘ) રામાયણ ઉપર આધારિત :

(૧) પ્રતિમાનાટક, (૨) અલિપેકનાટક

(ક) હરિવંશ ઉપર આધારિત .

(૧) બાલચરિત

(ઘ) ઉદયન કથા ઉપર આધારિત .

(૧) પ્રતિભાધૌગધરાયણ, (૨) અપ્નવાસનદત

(ઙ) રોમાન્સ -

(૧) અવિમારક, (૨) ચારુદત

કેટલાક વિવેચકો ઉપરના ભાસના નાટકોનો ભરતવાક્ય, જન્મ સખ્યા, એમા આવેલ વિચાર તથા માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણની નજરે રચનાક્રમ નક્કી કરે છે

ડૉ પુસાતકર કથાવસ્તુ, શૈલી, સવાદ પ્રમાણ, મ્લોકસંખ્યા, ભાષા વગેરેને આધારે ભાસનાં નાટકોનો નિમ્નાનુસાર ત્રણ ક્રમ દર્શાવે છે:

(૧) પ્રથમ ક્રમ

દૂતવાક્ય, કર્ણુભાર, દૂતધટોતક્ય, ઉરુલગ, મધ્યમન્યાયોગ, આ નાટકોમાં અનુક્રમ પ્રભુત્વ, ભાષા સાથે ઝાઝી છૂટ, પ્રમાણમા

સવાદ ઓછા એ ઉપરથી આ રચનાઓ એમની (ભાસની) પ્રારંભિક રચનાઓ લાગે છે

(૨) દ્વિતીય ક્રમ

પ્રથમ, અભિષેક, બાલચરિત, અવિમારક આ નાટકોમાં ભાસે વસ્તુચક્રનની કાળજી ઠીક ઠીક રાખી છે એ ઉપરાંત અંક તથા પાત્રોની સંખ્યા પણ આ બધા નાટકો (Second group) માં વધી છે સવાદ તરવની વિપુલતા, એવ નૃત્ય તથા ગીત જેવા તરવો દાખલ થયાથી આ રચનાઓમાં ઉપરના એકાકીઓ કરતા ભાસના પ્રગતિશીલ માનસના દર્શન થાય છે

(૩) તૃતીય ક્રમ

છેલ્લા આવે છે પ્રતિમા પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ સ્વપ્નવાસવદત્ત અને ચારુદત્ત તૃતીય વિભાગના આ બધાં નાટકોમાં સવાદ તરવોનો સુદર ઉપયોગ થયો છે આમાં સ્વપ્ન અને ચારુદત્તમાં એક એક અંક તો એવો છે કે જેમાં એક પણ શ્લોક નથી આ નાટકો લખતા કરિતો માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણ પરિપક્વ થયેલો છે સૂક્ષ્માન્વેષણ અને નાટકીય સૂત્રની ખાખતમાં આ છે ના વિભાગના નાટકો જોતા લાગે છે કે કવિ સિદ્ધહસ્ત બની ચૂક્યા છે

ડૉ પુસાલકરે ભાસના નાટકોનો ક્રમ આવી રીતે બતાવ્યો છે ત્યાં ડૉ એસ એસ પી અચ્યર ભાસનાં નાટકોમાં આવેલ વિષયવસ્તુ, ભરતવાક્ય કલાનિપુણતા નાચરિશિષ્ટ અને તે નાટકોમાં દેખાતી મૌનિષ્ટાના આધારે ભાસના નાટકોને જુદા જુદા ક્રમમાં ગોઠવે છે તેઓ માને છે કે ભાસના પ્રારંભિક નાટકોનું વસ્તુ મહા કાવ્યોમાંથી લેવામાં આવેલ હોય અને પછીના પરિપક્વ કલાનાં નાટકોનું વસ્તુ લોકગીત કે પ્રચલિત દતકથાઓમાંથી લેવામાં આવેલ હોય અહીં ડૉ અચ્યરે માનેલ ભાસનો નાટકક્રમ નીચે બતાવીશું અને બીજી બાજુ ડૉ પુસાલકરે અભિમત નાટકક્રમ પણ દર્શાવીશું

ડૉ. અચ્યર મુજબ

- (૧) દૂતધટોત્કચ
- (૨) કર્ણભાર
- (૩) મધ્યમન્યાયોગ
- (૪) ઊરુભંગ
- (૫) દૂતવાક્ય
- (૬) પંચરાત્ર
- (૭) બાલચરિત
- (૮) અભિષેક
- (૯) પ્રતિજ્ઞાયૌગધરાયણ
- (૧૦) અવિમારક
- (૧૧) પ્રતિમા
- (૧૨) સ્વપ્નવાસવદત્ત
- (૧૩) ચારુદત્ત

ડૉ. પુસાલકર મુજબ

- (૧) દૂતવાક્ય
- (૨) કર્ણભાર
- (૩) દૂતધટોત્કચ
- (૪) ઊરુભંગ
- (૫) મધ્યમન્યાયોગ
- (૬) પંચરાત્ર
- (૭) અભિષેક
- (૮) બાલચરિત
- (૯) અવિમારક
- (૧૦) પ્રતિમા
- (૧૧) પ્રતિજ્ઞાયૌગધરાયણ
- (૧૨) સ્વપ્નવાસવદત્ત
- (૧૩) ચારુદત્ત

ઉપર પ્રમાણે ભાસનાં નાટકોનો રચનાક્રમ જોયા પછી રૂપકના પ્રકારની દૃષ્ટિએ જોતાં ભાસે નીચે મુજબના પ્રકારો એકા છે.

ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્ર રૂપકના દશ પ્રકાર ગણાવે છે. આમાં ભાસનાં ૧૩ નાટકો રૂપકના સાત પ્રકારનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. જેમકે— નાકટ—અભિષેક, અવિમારક, સ્વપ્નવાસવદત્ત, પ્રતિમા અને બાલચરિત.

પ્રકરણ—ચારુદત્ત

સમવકાર—પંચરાત્ર

ધર્મામૃગ—પ્રતિજ્ઞાયૌગધરાયણ

અંક—કર્ણભાર, દૂતધટોત્કચ અને ઊરુભંગ

વ્યાયોગ—મધ્યમન્યાયોગ

વીથિ—દૂતવાક્ય

આ ઉપરાંત ત્રિવિક્રમ, દામવપ્રહસન, વિષ્ણુધર્મ તથા યજ્ઞવલ્ક નામનાં નાટક; ધટકર્પર નામનું કાવ્ય તથા એક નાટ્યશાસ્ત્ર પણ ભાસે લખેલ હતાં એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું મતન્ય છે. પરંતુ આ માન્યતા વિદ્વર્ગમાં (હજી મુધી) મુસ્તીદત્ત થઈ નથી.

ભાસનો સમય

સામાન્ય રીતે અન્ય સંસ્કૃત કવિઓની બાબતમાં બને છે તેમ ભાસના પણ વાસ્તવિક જીવન-સમયાદિની બાબતમાં આપણે સર્વથા અજાણ છીએ. નાટકકારે ક્યાંય પણ પોતાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરમનરવને મદત્વ આપનાર આપણા મહાપુરુષો વ્યક્તિગત કીર્તિ કે ભૌતિક નામનાનો મોહ રાખતા ન હતા. ભાસ વિશે તેમના પરવર્તી લેખકોએ કરેલા ઉલ્લેખો તથા તેમની કૃતિઓના સૂક્ષ્મ અનુશીલન પરથી તેમના સમય વિશે ચોક્કસ કંઈ કહી શકાય તો એટલું કે તેઓ કાલિદાસ કરતાં પહેલાં યર્ષ ગયા. તેમજ ઈ.સ.ની ૭મી સદી સુધીમાં તો તેઓ ખૂબ જ પ્રિય કવિ તરીકે લોકોમાં સ્થાન મેળવી શક્યા હતા. વિભિન્ન વિદ્વાનો જુદા જુદા પ્રશ્નો વિચારી ભાસનો સમય નિર્ધાર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. કેઈ વિદ્વાન તેમને ઈ.પૂ. ૬ થી ૪ થી સદી દરમિયાન યર્ષ ગયા, એમ માને છે, તો કેઈ વિદ્વાન તેમને ઈ.સ.ની ૧૦ મી સદીમાં પોતાની કાવ્યમુખમા દ્વારા પોતાની યશસ્વતાકા અનુદિગ્ધ પ્રસરણી એમ માને છે. આમ, વિદ્વાનો ભાસને ૧૪૦૦ થી વધારે વર્ષ દરમિયાન ગમે ત્યારે યર્ષ ગયેલા માને છે. અહીં વિવિધ વિદ્વાનોના મતને પ્રથમ સંક્ષેપમાં અવનરિત કરી પછી ભાસનો સમય નિર્ધાર કરવા પ્રયાસ કરીશું.

ડૉ. બાર્નેટ ભાસને કેરળપ્રાંતીય કવિ તરીકે માની તથા મદેન્દ્ર વિક્રમવિરચિત મત્તવિલાસ પ્રદસનની ભાષા આદિ સાથે તેમનાં રૂપકોનું સામ્ય દોવાથી ભાસને સાતમી સદીના સિદ્ધ કરે છે.^૧

પરંતુ બામદ, બાણ આદિ દ્વારા પરિચિત દોવાથી ભાસ ૭ મી સદી કરતાં પણ પ્રાચીન છે. ગગ્ગસિદ્ધ દેશમાં સાતમી સતાબ્દીમાં

૧ Barnett : Bulletin of School of Oriental Studies-
iii, P. 35

રાજ્ય કરતો હતો એ સત્ય હોય તો પણ ભાસના ભરતવાક્યમાં આવતો રાજસિંહ શબ્દ વ્યક્તિવાચક નામ ન હોય એમ વધુ લાગે છે.

ડૉ. રટેન કોનો કોનજ ભાસ ક્ષત્રપ રાજા રુદ્રસિંહના શાસનકાળ દરમ્યાન થયા. અર્થાત્ ઈ. સ. ૨૦૦ની આસપાસ ભાસ થયા. પણ આ મત હવે સ્વીકૃત નથી ર

ડૉ. એ. પી. બેનર્જી શાસ્ત્રી ભાસને ઈ. સ.ની ૨ જી સદી પછી અને ત્રીજી સદી પહેલાં માને છે.^૩ વિવિધ અંતઃસાક્ષ્યો દ્વારા તેમણે પોતાનો મત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. ભાસ વાત્સ્યાયનની પરિચિત નથી; કારણ કે તેમણે વાત્સ્યાયનનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વાત્સ્યાયનનો સમય તેઓ તૃતીય શતાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ માને છે. તેથી ભાસ એથી કંઈક પૂર્વવર્તી રહ્યા હશે.

ભાસ ભરતપૂર્વ નહીં તો સમકાલીન તો જરૂર હતા. ભરતનો સમય બીજી સદી પછી અને ત્રીજી સદી પહેલાંનો છે તેથી ભાસ ત્રીજી સદીના મધ્ય પછી થયા ન હોવા જોઈએ એમ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રી માને છે. કૌટિલ્ય (ઈ. પૂ. ૩૦૦)ને તેઓ ભાસના પૂર્વવર્તી માને છે. મનુનો સમય તેઓ ઈસવી સનની ૨ જી સદી માની ભાસને બીજી સદી પછીના જ સ્વીકારે છે.

પરંતુ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રીના આ સર્વ તર્કોમાં બહુ તથ્ય જણાતું નથી. કાલિદાસને ઈ. પૂ. પ્રથમ સદીમાં માનવું વધુ ઉચિત છે. તેથી ભાસ તેમનાથી ઊર્ધ્વતર કાળમાં જ થયા હોવા જોઈએ. ઠેકાકા અપાણિનીય પ્રયોગો પણ ભાસને પ્રાચીન જ સિદ્ધ કરે છે. આમ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રીના મતમાં બહુ યુક્તિસંગતતા જણાતી નથી.

૨ Konow, Indian Drama, P. 51

૩ The Journal of The Bihar & Uddisa Research Society, Part I, Sec, March 1923. P. 49-113

પ્રાકૃત ભાષાની આનોયનાના આધાર પર ડૉ. લેસ્લી, સુકથનકર, પ્રિન્ડ્ર આદી વિદ્વાનો તેને અર્વાચીન માને છે. તેમના મતે કાલિદાસ-નો સમય ઈસવીસનની પાંચમી શતાબ્દી છે. અને ભાસને આ બંનેના મધ્યકાળમાં માની તેમનો સમય ઈ. સ ની ત્રીજી સદી સ્વીકારે છે; પરંતુ આ મત વિદ્વાનોમાં વિશેષ સ્વીકાર્ય નથી.

ઈ સ પૂ. ૨૨૦ થી ૧૯૭ સુધી શાસન કરનાર રાગ શુકના મૃચ્છકટિક પર દરિદ્રચારદત્તનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ લક્ષિત થાય છે આ પરથી ડૉ વિન્સેન્ટ એ રિમથ દરિદ્રચારદત્તનો રચનાકાળ ઈ. પૂર્વેની પાંચમી કે ચોથી શતાબ્દી હશે એમ માને છે અર્થાત્ તેમના મતે ભાસનો સમય ઈ. પૂ. પાંચમી કે ચોથી શતાબ્દી છે. આ મનને ધણા વિદ્વાનોનો ટેકો છે

મહામતોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રી, શ્રી હર્યસાદ શાસ્ત્રી દીક્ષિનાર આદિ ૫ ડિગ્રી અનુમાન ભાસ પાણિનિ તથા કૌટિલ્યથી પ્રાચીન છે તેથી તેમનો સમય ઈસુ પહેલાં ૪ કે ૫ શતાબ્દી હશે એમ તેઓ પણ અનુમાન કરે છે

પણ ડૉ એ બી કીથ ભાસને ઈસુની બીજી કે ત્રીજી શતાબ્દીમાં ચયેલા માને છે. તેમના મતે ભાસના સમયની ઉત્તરમર્યાદા ઈ સ ૩૫૦ હોઈ શકે; કારણ કે કાલિદાસે તેમનો સ્પષ્ટ રીતે પ્રથિતયસાત્તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. જો કે તેઓ કહે છે

"It is difficult to arrive at any precise determination of Bhasa's date. That Kalidasa knew his fame as firmly established is clear, and if we may fairly safely date Kalidasa about A. D. 400, this gives us a period of not later than A. D. 350 for Bhasa."

કાલિદાસની પ્રતિષ્ઠા મુજબ ભાસ અપરિચિત, અનુગામી છે એ નિર્ણય છે. કારણકે પ્રતિષ્ઠાથી ગંધર્વજાતિમાંના એક સ્ત્રીએ

કાષ્ઠાદગ્નિર્જાયતે મધ્યમાનાદ
 ભૂમિસ્તોયં સ્થન્યમાનો દદાતિ ।
 સોત્સાહાના નાસ્ત્યસાધ્યં નરાણાં
 માર્ગારંધ્રાઃ સર્વયત્નાઃ ફલન્તિ ॥

પ્રતિજ્ઞા. (૧-૧૮) પર બુદ્ધચરિતના
 કાષ્ઠં હિ મધ્નન્ લભતે હુતાશં
 ભૂમિસ્થનન્ વિદન્તિ ચાપિ તોયમ્ ॥

આ શ્લોકની રચના છાયા છે. વળી, ડૉ. કીથ મુળ્ય અશ્વ-
 ઘોષનું પ્રાકૃત ખાત્રીપૂર્વક અને નિર્વિવાદપણે વધુ પ્રાચીન પ્રકારનું
 છે. આમ, ડૉ. કીથ ભાસને ઈ. સ. ના ૩ જ સદીની આસપાસ મૂકે છે.

વિદ્વાનોના આ સર્વ મતો તેમજ કેટલીક આંતરિક બાબતોને
 આધારે ભાસનો સમય નિશ્ચિત કરવા પ્રયત્ન કરીશું.

ભાસનાટકયજ્ઞનો મૂળસ્તોત રામાયણ-મહાભારત અને જનક-
 કથાઓ છે. ઉદયન, પ્રલોત અને દર્શકાદિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનો
 સમય ઈ. પૂ. ૬ થી સદીનો છે. અને તેઓ નંદ અને મૌર્યવંશના
 સમકાલીન છે. વળી રામાયણ-મહાભારત પણ ઈ. પૂ. ની ૬ થી સદી
 પહેલાં જાત થઈ ગયાં હતાં. જાતકકથાઓ પણ પ્રાચીન જ છે. આમ,
 ઈ પૂ ની ૬ થી સદી એ ભાસના સમયની પૂર્વમર્યાદા ગણી શકાય.

મહાકવિએ જે નાગવન, વેલુવન, રાજગૃહ, પાટલિપુત્રોનો ઉલ્લેખ
 કર્યો છે, તેમણે બુદ્ધના સમયમાં જ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી દશે પ્રતિ-
 બિંબિત ધાર્મિક પરિસ્થિતિ, આઘણુધર્મ પ્રતિ પક્ષપાત, કૃષ્ણનો
 વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ઉલ્લેખ, અને નગ્ન શ્રમણક આદિ
 પદોના ઉલ્લેખ પરથી ભાસને બુદ્ધના પદવર્તી માનવા વધુ યોગ્ય થશે.
 આ પરથી, ભાસ બુદ્ધ-પૂર્વ-સ્થિત દત્તા, એવી ટી. ગણપતિ શાસ્ત્રીની
 માન્યતામાં બહુ સંગતતા જણાતી નથી.

‘પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ’ તથા ‘અદિમારક’માં, કાશી, રાજ્યનો ઉલ્લેખ છે. આ રાજ્ય ઈ. પૂ. ૫ માં સૈકામાં અસ્ત પામ્યું હતું. વળી મગધ દેશની રાજધાનીરૂપે રાજગૃહનો અને પાટલીપુત્રનો સામાન્ય નગરરૂપે ઉલ્લેખ પણ ભાસની પ્રાચીનતા જ સિદ્ધ કરે છે. ઉપરાંત, ભાસનાં નાટકોમાં દરમ્યાન કેટલાક સામાજિક રીતરીવાજો તથા પ્રથાઓ પણ ભાસને ઈ. પૂ. પાંચમી કે ચોથી સદીમાં જ સ્થાપિત કરે છે. મંદિર બંધ થાય છે ત્યારે રેતી નાખવાનો જે રિવાજ પ્રતિમા નાટકમાં જણાય છે તે આપસ્તંબમાં જ જણાય છે. આમ, કવિ આપસ્તંબ પછી બહુ સમયે નહીં થયા હોય.

પ્રતિમાનાટકમાં તાપસવેશ રાવણ પોતે અધીત શાસ્ત્રોની યાદી આપે છે. સામ્રોગાજ્ઞ વેદમધીયે, માનવીય ધર્મશાસ્ત્ર, માહેશ્વર યોગશાસ્ત્ર, માર્હસ્ત્યમર્મશાસ્ત્ર, મેપાતિયેન્વાયશાસ્ત્ર, પ્રાચેતસં ધાદ્વક્ત્વં ચ । આમાં ઉલ્લિખિત શાસ્ત્રો તથા તેમના પ્રણેતાઓ ઈ. પૂર્વે ૬૦૦ કે તેથી પહેલાંના છે એ લગભગ નિશ્ચિત છે.

વળી, યજ્ઞયાગને અતિ મહત્ત્વ તથા બૌધ અને જૈન તરફ એક પ્રકારના જિન્નત્વનો ભાવ, આદિ પણ બ્રાહ્મણધર્મ તેમજ બ્રાહ્મણો તરફ પક્ષપાત સૂચિત કરે છે. મધ્યમગ્રામયોગમાં બ્રાહ્મણ કેશવદાસના પુત્રને શ્રાદ્ધક્રિયા પોતે જ કરતો જતાવ્યો છે અને આવી શ્રાદ્ધ-વિધિની ભજામણ બૌધાયને (ઈ. પૂ. ૭૦૦) કરી છે. આ ધાર્મિક વિધિઓની શરૂઆતના બહુ સમય પછી ભાસ નહીં થયા હોય.

ભાસનાટકોનાં ભરતવાક્યોમાં મળતા ‘તત્ત્વઃ પ્રજ્ઞાતુ મઃ’ ઇત્યાદિ દ્વિમાયલ્પી માંડી વિંધ્યપર્વતની મર્યાદામાં રહેલા રાજ્ય-વિસ્તારનો નિર્દેશ કરે છે. અને ડૉ. પુસાલકર નોંધે છે તેમ, આથી મૌર્ય કે મૌર્ય પૂર્વજ સામાન્ય સૂચિત થાય છે, સંભવતઃ રામાયણ એ ઉપસેન મદાપ્ત છે, જે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો પૂર્વજ છે.

ભાસે કેટલાક શબ્દોના આર્પપ્રયોગો પણ કરેલા છે. મહાબ્રાહ્મણ: નો અંત્યેષ્ઠિ કરાવનાર બ્રાહ્મણ (Funeral Priest)ના અર્થમાં નહીં, પણ વાચ્યાર્થમાં જ એટલે કે, 'મોટા બ્રાહ્મણ' તરીકે પ્રયોગ કરેલો છે. 'આર્યપુત્ર' એ ભાસને મન 'રાજપુત્ર' છે, શિષ્ટ સાહિત્યમાં આ શબ્દ દ્વારા પત્ની પતિને સંબોધિત કરે છે. 'યવતિકા' નો અર્થ ભાસે 'ધૂધટ' (અવગુંઠન) કર્યો છે, 'પડદો' (Curtain) નહીં. વળી, પ્રોક્ત ભાષાનાં અહનાનં, અહ, આમઃ, છુ, તુવં ઘઙ્ઙં, ઇત્યાદિ પ્રયોગો પણ નોંધનીય છે. પુરાતન જંદોવિષયક પુરાવાઓ પણ ભાસને પ્રાચીન જ સિદ્ધ કરે છે.

ગ્રામ પાણિનિના કેટલાક નિયમોનું પાલન ભાસે નથી કર્યું, તે પણ ભાસનું પ્રાચીનત્વ જ સૂચિત કરે છે. સંભવ છે કે ભાસના સમયે અંજીઆયીનો વિશેષ પ્રચાર નહીં થયો હોય. ભરતમુનિના કેટલાક સિદ્ધાંતોનું ભાસે ઉલ્લંઘન કર્યું છે તે પરથી ભાસ ભરત કરતાં પ્રાચીન અથવા તેમના સમકાલીન હશે, એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

હાલ સર્વ આંતરિક પુરાવાઓ પરથી ભાસનો સમય ઈસવીસન પૂર્વે ત્રીજા અથવા કે ચતુર્થ શતાબ્દી હશે, એ લગભગ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

ભાસના અનેક અનુગામીઓએ અનેકશઃ ભાસની પ્રશરિત કરી છે. આ ઊક્તિઓ વિશેષતઃ ભાસના સમયની ઉત્તર મર્યાદા નક્કી કરવામાં સહાયરૂત થાય છે.

કુન્દમાલાના લેખક દિગ્ગનાગદયરથનો 'પ્રતિમાગતઃ મહારાજઃ' તરીકે હિસેબ કરે છે. ભાસપ્રણિત 'પ્રતિમાનાટક' સિવાય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ખૂબીને ક્યાંય પ્રતિમાગૃહ ઉલ્લેખિત નથી. દિગ્ગનાગે ભાસ પ્રત્યેથી, જુ સંભવતઃ આ વિચાર લીધો છે.

ગાદવાર્મન (ઈ. સ. ૪૦૦) 'કાવ્યાલંકાર સૂત્રવૃત્તિ'માં વ્યાખ્યાનિત અલંકારના ઉદાહરણ તરીકે એક શ્લોક આપે છે, જે નિમ્નદર્શિત છે.

શરત્ત્વંદ્રાંશુગૌરેણ વાર્તાવિદ્ધેન મામિનિ ।

કાશપુષ્પલવેનેદં, સાધુપાતં મુલ્લં કૃતમ્ ॥

‘સ્વપ્નવાસદત્તમ’ (૪. ૮) માં પણ આ જ શ્લોક કંઈક ફરફાર સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્લોક નીચે મુજબ છે :

શરત્ત્વંદ્રાંશુ ગૌરેણ વાર્તાવિદ્ધેન મામિનિ ।

કાશપુષ્પલવેનેદં સાધુપાતં મુલ્લં મમ ॥

વામને આપેલું અન્ય એક અવતરણ “વાસાં વલિર્મવતિ...” ‘દરિદ્રચારુદત્ત’ (૧. ૨) માં ઉપલબ્ધ થાય છે.

અશ્વધોષે ભાસનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો કે ન તેમના પર ભાસનો કોઈ પ્રભાવ દૃષ્ટિગોચર. છતાં ‘બુદ્ધચરિત’ ના એક શ્લોક પર ‘પ્રતિષ્ઠા-યૌગન્ધરાયણ’ ના એક શ્લોકનું ભાવસામ્ય પરિણક્તિ થયા વિના નથી રહેતું. (જે કે ડૉ. કીથ આ જ પુરાવાને આધારે ભાસને અશ્વધોષના અનુગામી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાત્ન કરે છે !)

‘અર્થશાસ્ત્ર’ માં કૌટિલ્યે યુદ્ધ-ક્ષેત્રમાં શરોના ઉત્સાહવર્ધન માટે જે શ્લોકો ઉદ્ધરિત કર્યા છે તેમાંનો એક પ્રતિષ્ઠા (૪, ૨) માં પ્રાપ્ત થાય છે જેકે કૌટિલ્યે જણાવ્યું નથી કે તેઓ ભાસના રૂપકમાંથી ઉદાહરણને અવતરિત કરી રહ્યા છે, પણ જે તેમણે એ અવતરણ કોઈ ‘સ્મૃતિ’માંથી શોધ્યું હોત તો ઓછામાં ઓછું તેઓ ‘કૃતિ સ્મૃતી’ એવું તો લખત જ. કૌટિલ્ય દ્વારા ઉદાહૃત શ્લોક નીચે મુજબ છે :

નવં શરાયં સલિલૈઃ મુપૂર્ણં,

મુષ્કરુદ્ધં દર્મજ્ઞતોત્તરીયમ્ ।

તત્તસ્ય મા મૂનરકં ચ ગરુદેદ્

યો મર્તૃપિન્હસ્ય કૃતે ન મુષ્યેત્ ॥

વળી યદ્વદ વિરચિત ‘મૃત્કટિક’ પર ‘દરિદ્રચારુદત્ત’ નો સ્પષ્ટ પ્રભાવ તો વર્તાય જ છે.

આ ઉપરાંત, અનેક કવીશ્વરોએ ભાસને અનેક રીતે બિરદાવ્યો છે મહાકવિ કાલિદાસે ભાસને પ્રથિતયશસ્ત્ર કહ્યા છે. 'માલવિકાગ્નિમિત્રમ્' ની પ્રસ્તાવનામાં કાલિદાસ કહે છે—

પ્રથિતયશસા ભાસસૌમિલ્લકવિપુત્રાદીના પ્રવન્ધાનતિકમ્ય...

મહામનીષી બાણ ભાસની યશ પતાકાને તેમના નાટકોના ઉત્કર્ષને કારણે જ ફરકતી માને છે. 'હર્પચરિત'માં તેઓ કહે છે:—

સૂત્રધારકૃતારમ્મૈર્નાટર્કૈશ્વરભૂમિકૈઃ ।

સપતાર્કયશો હેમે ભાસો દેવકુલેરિવ ॥

ભાસનાં નાટકોની વિવેચનરૂપી અગ્નિમાં પરીક્ષા થતાં તેમાંથી 'સ્વપ્નવાસવદત્ત' અક્ષત રહ્યું, એમ રાજશેખર પણ કહે છે—

ભાસનાટકચક્રેડપિ રત્નેકૈઃ ક્ષિપ્તે પરીક્ષિતુમ્ ।

સ્વપ્નવાસવદત્તસ્ય દાહકોડમૂન્ન પાવકઃ ॥

આચાર્ય દંડી ભાસને નાટકરૂપી શરીર વડે અમર માને છે—

પરેતોડવિશ્વિતો ભાસઃ શરીરૈરપિ નાટકૈઃ ।

પ્રાકૃત મહાકવિ વાકપતિરાજે પણ તેમના 'ગઉડવહો'માં ભાસનેા ઉલ્લેખ કર્યો છે:

ભાસમ્મિ જલનામિત્તે કન્તીદેવે અ જસ્ય રહુઆરે

અંતે, ઈ. સ. ૧૨૮૦ની આસપાસ થયેલા આલંકારિક જયદેવ તેમના 'પ્રસન્નરાધવ'માં ભાસને કવિતા કામિનીના દાસ તરીકે ઓળખાવે છે—

ભાસો હાસઃ, કવિગુલગુરુઃ કાલિદાસો વિલાસઃ ।

આમ, આ સર્વ કારણોથી કહી શકાય કે ભાસ ઈ. પૂર્વે પંચમ કે ચતુર્થ શતકમાં થઈ ગયા દશે.

ડૉ. પુસાસકરે વિવિધ વિવેચકોના ભાસના સમય માટેના મતો નોંધ્યા છે તે નીચે મુજબ છે :

- (૧) ભીડે, દીક્ષિતાગ, ગણપતિ શાસ્ત્રી, હગ્ગ્રસાદ શાસ્ત્રી કિંગલ અને તાટકે ઈ સ પૂર્વે ૬૬ી સદી
- (૨) જાગીન્દાર નકર્ણી રોલાવણેગ ઈ સ પૂર્વે ૩ જી સદી
- (૩) ઓધરી, ધ્રુવ અને જયસ્વાન ઈ સ પૂર્વે ૨જી થી ૧વી સદી
- (૪) કોનો, સરપ સૌત્રી અને વેમગ ઈ સ ની ૨જી સદી
- (૫) ખેનગજ શાસ્ત્રી, ભાન્ડારકર, યાકોબી, જોરી અને કીચ ઈ સ ની ૩જી સદી
- (૬) લેસ્તી અને વિન્ટરનિઝ ઈ સ ની ૪થી સદી
- (૭) શકર ઈ સ ની ૫ મી કે ૬૬ી સદી
- (૮) બાર્નેટ, દેવધર, હીરાનદ શાસ્ત્રી, નેતુરકર, પિશરોગી અને સરસ્વતી ઈ સ ની ૭ મી સદી
- (૯) કાળે અને ગાન ઈ સ ની ૯ મી સદી
- (૧૦) રામાનનાર રર્મા ઈ સ ની ૧૦ મી સદી
- (૧૧) રેડ્ડી શાસ્ત્રી ઈ સ ની ૧૧ મી સદી

—A D Pusalkar Bhasa A study-61.

ભાસકાલીન સમાજ

સાહિત્યની કૃતિ તેના રચયિતાના મન તથા વિચારોના દર્પણરુપ છે. એવી રીતે તેના જમાનાના પ્રવાહોને સંઘરનાર પાત્ર પણ છે. સામાન્ય રીતે દરેક કૃતિમાં જે તે સમયના પ્રગ્નજીવન, રીતરિવાજ રાજકીય પ્રવાહો તથા સમાજનાં વ્યવહાર-વલણ ચયાચોગ્ય ક્રીડાપ છે. અભ્યાસીઓએ સાવચેતીથી વિશ્લેષણ કરી આ માહિતી પ્રાપ્ત કરવાની રહે છે. જો કે આ કાર્યમાં જે-તે કૃતિના વિષય-વસ્તુનો કાળ પણ ધ્યાનમાં લેવાવો જોઈએ. પ્રાચીન અને પૌરાણિક ગ્રંથસ્થ કરતાં સાહિત્યકારો કાળવ્યુત્ક્રમનો દોષ જિભો તો ન જ કરે. પરંતુ ભારતમાં તો સામાન્ય રીતે મુખ્ય મુખ્ય સામાજિક પરિસ્થિતિએ પરિવર્તન અનુભવ્યું નથી આથી ભારતના પ્રાચીન ગ્રંથોને તેમના જમાનાનું લગભગ વાસ્તવિક અને સ્પષ્ટ ચિત્ર રજૂ કરનાર પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાવી શકાય. ભાસનાં નાટકો પરથી તત્કાલીન સમાજનું દર્શન પ્રાપ્ત કરતાં આ બાબત ખ્યાલમાં રાખીને આગળ વધવું જોઈએ.

વર્ણવ્યવસ્થા

વર્ણ અને આશ્રમની પદ્ધતિ પર ભારતીય સમાજ જિભો છે. વ્યક્તિ તથા સમાજને ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખેલ છે. ચાર વર્ણની પ્રથા તે સમયે મોજૂદ હતી આમાં બ્રાહ્મણ વર્ણનું સ્થાન સર્વાધ્ય હતું. બ્રાહ્મણો પ્રથે માન, આદર તથા પૂજ્ય લાવથી વર્તવામાં આવતું. તેમના પર વિશ્વાસ રાખી તેમનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા દર્શાવવામાં આવતી. તેઓ સત્યના પ્રવર્તક અને સંસ્થાપક મનાતા. દાનિયાદિ અને ગ્રંથ વર્ણોના પ્રમાણમાં પણ બ્રાહ્મણોની મહત્તા હતી. આના કારણ તરીકે બ્રાહ્મણોની વિદ્યાવિશારદતા જ ગણાવી શકાય સર્વ વિદ્યાઓના વારિધિ બ્રાહ્મણો આજીવન પકનપાકનનું કાર્ય કરતા અને લોકોમાં જ્ઞાનસંચાર સહિત ધર્મપ્રસારનું કાર્ય પણ યતયાયાદિ દ્વારા કરતા. આમ જ્ઞાન

પોપટિયા માનવાળા અને અલણુ આહણો પણ જોવા મળતા. પરંતુ આહણોનો સામાજિક મોભો એટલો ઊંચો માનવામાં આવતો કે આ બધું ક્ષમ્ય ગણાતું. આહણને કોઈ પણ ગુનાની શિક્ષામાંથી મુક્તિ મળતી. ક્ષિરછેદના દંડને પાત્ર અપરાધમાં પણ તેમને બહુ જ હળવી શિક્ષા થતી.

આહણો પછી ક્ષત્રિયોતું સ્થાન આવતું. આહણોતર વર્ણોમાં ક્ષત્રિય વર્ણુ ભારે મોભાદાર અને વગદાર ગણાતો. આ વર્ણુના લોકો પ્રજાને કૃતમાંથી બચાવતા. રક્ષણ કરવાના સામર્થ્ય ઉપર તેમની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાનો આધાર રહેતો. સન્મુખે લડતાં લડતાં રથમાં મરનાર ક્ષત્રિયને સ્વર્ગ મળે છે એમ મનાતું. પ્રજાપાલન સાથે યજ્ઞયાગાદિ કરાવી તેઓ જગતમાં ધર્મની ગંગા વહાવતા અને પોતાને માટે પુણ્યસંચય કરતા. દાન આપવાની તથા આહણોને પ્રસન્ન રાખવાની બાબતમાં તેઓ ખૂબ ચીવટ રાખતા. વળી આહણોનો વિરોધ કે દ્રોહ ક્યારેય ન થાય એ રીતે જ તેમનું વર્તન રહેતું.

વૈશ્યો વ્યાપાર કરતા. તેમનો વેપાર સ્વદેશમાં અને દેશાવરમાં પણ ચાલતો. આ વર્ણુ વિશે ભાસનાં નાટકો સંતોષકારક માહિતી આપતાં નથી. વાટપાકુઓના તથા લૂંટારાઓના હુમલામાંથી બચવા લાંબો માર્ગ અહણુ કરતા વેપારીઓની વણુઝારનો ભાસે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ખેતીનો પણ ઉલ્લેખ નથી. આ ધર્મો પણ આ વર્ણુને જ હરતક હશે. ગોવાળોનો જીવનનિર્વાહ ગાયોનાં ધણુ ઉપર ચતો. તેમના જીવનમાં ગાયો જ સર્વસ્વ હોવાથી તેઓ તેને પૂજતા અને તેના રક્ષણને માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થતા.

કાર્યક્ષેત્રને ક્ષીધે સમાજમાં ચક્રાંતું સ્થાન છેલ્લું આવે છે ધાર્મિક બાબતોમાં તેમને અરપૂર્ય માનેલા. વેદાદિનો અભ્યાસ તથા દેવવજનના કાર્યથી તેમને દૂર રાખવામાં આવતા. ચક્રો કરતાં પણ નિમ્ન કોટિના ચાંદણો હતા. ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થામાં તેમને સ્થાન ન હતું. નગર

બહાર રમશાનમૂમિમાં યા તેનાથી પણ દૂર તેઓ વસતા. સમાજ તેમની સાથે કોઈ પણ નાતો રાખતો નહિ. તેમને જોવાથી જ દૂષિત થઈ જવાય છે એમ મનાતું. આ લોકો જીવનના મૃદુ ભાવો કીલવા અસમર્થ છે એમ પણ મનાતું.

આશ્રમવ્યવસ્થા

સમાજમાં રહેતા માનવીનું જીવન વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે અને પોતાની શક્તિઓ ખિલવવાની તક મેળવી તે આત્મવિકાસ સાધે એ દષ્ટિએ માનવજીવન ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. આ પ્રત્યેક વિભાગ તે આશ્રમ. ઉપનયન વિધિ પછી બાળક ગુરુના આશ્રમમાં જતો અને ત્યાં અધ્યાપકોના માર્ગદર્શન હેઠળ અભ્યાસ કરતો. ગુરુ તેના અભ્યાસની પૂરી જવાબદારી ઉઠાવતા. તે જ તેના પિતા મનાતા અને અભ્યાસ પૂરો થતાં મુખી શિષ્યને પોતાને ત્યાં જ રાખતા. ગુરુજીના આશ્રમમાં શિષ્યે તેમના ગૃહકાર્યમાં મદદ કરવી પડતી. ઉપલી કક્ષામાં અભ્યાસ કરતા છાત્રોએ નીચેની કક્ષાના છાત્રોને અધ્યાપન કરાવવાની પ્રથા પ્રચલિત હશે જ. વિદ્યાદાન માટેનું શુદ્ધ નિયત ન હોતાં છાત્રની શક્તિ મુજબ રહેતું. આ શુદ્ધ અભ્યાસ પૂરો થયા પછીથી અપાતું.

સમગ્ર અભ્યાસકાળ દરમિયાન છાત્રે કડક નીતિનિયમો પાળવા પડતા. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ યજ્ઞમાં જ વેદાભ્યાસ સાથે આત્મસંયમનો ભાવ સંતાપેલો પડ્યો છે. જીવનઘડતરના આ સુવર્ણકાળ દરમિયાન ભાગેક વૃત્તિવાળા કેટલાક છાત્રો હતા. જે અભ્યાસકાળ પૂરો થવાના સમયની આતુરતાથી રાહ જોતા. આ બાબત સમાજના વૈવિધ્ય અને સર્વકાલીન સત્યની દ્રષ્ટિ છે.

અભ્યાસના વિષયોમાં વેદનું પ્રાધાન્ય હતું. વેદ અને વેદાંગ સહિત અન્ય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાયાશ્ર,

યોગશાસ્ત્ર, શ્રાદ્ધકંદપ, રાજનીતિશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાઓ પણ લખાતી આ સાથે એ વીરચંત્રિ કા પોતો અભ્યાસ પણ પ્રચલિત હતો. હસ્તિ-વિદ્યા અને હયશાસ્ત્ર પણ જાણીતા હતા. ખગોળવિદ્યા, જ્યોતિષશાસ્ત્ર તથા વૈદકવિદ્યાથી પણ ભાસનો જન્મનો અસાત ન હતો. આમ અધ્યયનનું કનઠ બહુ વ્યાપક હતું કેનામ્ સ્થાનોમા ખાસ રિપોના અધ્યાપનની જ વ્યવસ્થા હતી. લાવણ્યકમા વેદમહાવિદ્યાનય હોવાનો ઉત્તેજ છે. દેશના જુદા જુદા વિભાગોમાથી જ્ઞાન-પિપાસુઓ ત્યા આવતા અભ્યાસી પોતાના વર્ણ અને અભિરુચિ મુજબ અભ્યાસનો વિષય પસંદ કરતા. છતાંય વેદના અધ્યાપનની બાબતમા ધૂર મૂકવામા આવતી નહિ.

વિદ્યાવારિધી પવિત્ર અને પ્રકુલ યર્ષ જહાગ નીમ્જેનો વ્યક્તિ સ સાન્ન્યકનો પ્રવર્તક બનતા સમાજમા પુનઃ પ્રવેશતો અને અનુરૂપ જીવનસાથી સાથે જોડાઈ સ સારપય પર પગના ભરતો. ગૃહસ્થાશ્રમમા પતિપત્ની એકબીજાના પૂરક મનીને રહેતા. પત્ની પતિને જ પોતાનું સર્વસ્વ સમજતી અને તેને વફાદાર રહેવામા જ પોતાના જીવનની સાર્થકતા માનતી. ગૃહસ્થાશ્રમમા રહેનાર પુરુષ પોતાના અર્થ તથા મમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન આદરતો, પણ તેમ કરતા ધર્મ ત્રિમુખ કદાપિ યતો નહિ. અતિચિસ્તકાર, દૈનંદિન ધર્મકાર્ય તથા અન્ય ધમપ્રવણ પ્રયત્નો તના જીવનમા ત્રાણ પૂગતા.

આ પ્રમાણે સામાજિક જગત્કારી પગિપૂર્ણ કર્યા પછી બાળિ વનપ્રવેશ કરતો જે દરમિયાન તે સ સારને ત્યાગી વનમા હેતો. જ્ને તે એક જ સ્થાને હોમ-હવન, તપ વગેરે મરી સ્થાયી જીવન ગાળવાનું પસંદ કરે તો તે તપસ્વી કહેવાતો. સતત પરિશ્રમણ કરી ધર્મની મદાકિની વદાવનાગઓ પણ કેમ્લાક દતા નગરથી દૂર આવેના તપોવનમાં શાત, સમધીય અને તપોવર્ધક પ્રદેશમાં કુદરતને

ખેળે તેઓ વસતા, અને, સાદું, સંયમી તથા નિર્ભય જીવન ગુમરતા. પુષ્પોથી લયેલાં વૃક્ષોવાળાં તથા નિર્ભય રીતે ફરતાં દરજી-વાળાં તપોવનમાંથી જોઈએ ચડતો અભરપર્ણી ધૂમ્રગોટ તપોવનનું પણ વિશિષ્ટ દક્ષણ હતું અને આવાં તપોવનો ભારતીય સંસ્કૃતિનું પણ અગત્યનું ચિહ્ન હતાં. તપસ્વીઓ આવા સ્થાનમાં રહી દુન્યવી બાળ-તોને ગાળી નાખી જાણે કે ધાર્મિક નવા જીવનનું ઘડતર કરતા.

આમ દેહ તથા મન પર સંયમ દાખવતાં દાખવતાં તેઓ એવી કક્ષાએ પહોંચતા જ્યારે આ જગત સાથે સંબંધિત કંઈ પણ વસ્તુ તેમાં લેશમાત્ર સ્પર્શતી નહિ. કાપાય વસ્ત્રો ધારણ કરી તેઓ સંન્યાસી બની જતા અને એ જ અવસ્થામાં જીવનના ચરમ ધ્યેયને સાર્થક કરતાં કરતાં જીવન સંકેતી લેતા.

આ પ્રત્યેક આશ્રમ પચીસ વર્ષના ગાળામાં વિસ્તરેલો હતો. આશ્રમપાલનમાં ખરેખર ચુસ્તતા હતી. યા એક કે બીજી કક્ષાએ કંઈ શિથિલતા હતી એની માહિતી નથી પણ ત્રીજા ચોથા આશ્રમનું અંધન દંડ નહિ હોય એમ માનવું અયોગ્ય નથી.

કુટુંબજીવન

આખો સમાજ કૌટુંબિક વ્યવસ્થામાં વહેંચાયેલો હતો. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા ભારતની સામાજિક વ્યવસ્થામાં મૂળભૂત છે. પિતૃપ્રધાન કુટુંબમાં કન્યા સાસરે જતી જ્યાં તે વડીલોની આજ્ઞા મુજબ ચળેલી. તત્કાલીન લગ્નપ્રથામાં બ્રહ્મ, દક્ષા, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને આસુર પ્રકારનાં લગ્નો થતાં લગ્નો ‘સામાન્ય રીતે’ સ્વવર્ણમાં જ થતાં. છતાંય અનુલોભ લગ્નોનું અસ્તિત્વ નકારી શકાય તેમ નથી. પરંતુ માતૃપક્ષ સાથેનાં સંપિંડ લગ્નોનું સૂચન મળી રહે છે. વિવાદ નક્કી કરતા પહેલાં કન્યાપક્ષ વરપક્ષની પૂરી તપાસ કરતો. કન્યાનો પિતા તથા તેની માતા ૧૨૨૫૨ અનુકૂળ થાય ત્યાં જ કન્યા આપવામાં આવતી. બધાં

જ ધોરણોમાં કુળને પ્રાધાન્ય અપાતું પિતા એવો વર અને એવું ધર પસંદ કરતા કે ન્યાયી તેની પુત્રી ગરતી પાછી ન આવે અને પાછળથી પોતાને પરતાનાનો વારો ન આવે બહુજનસમાનમાં બહુપત્નીત્વ પ્રચલિત હતું, પરંતુ તેની ઉત્કૃષ્ટતા તો રાજકુળોમાં જ જોવા મળતી કેટલીકવાર રાજાઓ રાજકીય હેતુ માટે પણ લગ્ન કરતા.

પરિણીત સ્ત્રીઓ વેશભૂષા અને સન્નવટ કરતી વિરહિણીઓ દેરાગુફન ન કરતાં એક વેણી રાખતી જ્યારે સયોગિનીઓ ત્રણ વેણી ધાગણ કરતી સેથે સિદ્ધર પૂગવાનું, મેદી મકવાનું, દેહપ્રસાધન કન્વાનું તથા અજન લગાડવાનું અને કુડળ, દાર, નૃપુર વગેરે વિવિધ અલકારો ધારણ કરવાનું પ્રચલિત હતું સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને સુખી કરવા બધું જ કરી છૂટતી કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો પોતાને ભોગે તે પતિના પુનર્વગ્ન માટે પણ સમત થતી પતિની આગ્રામાં રહેવા અને તેને અનુકૂળ થવા તે કેટલીકનાર પોતાના મનને મારતી અને ઇચ્છાઓને કચડતી વ્રતવિધાન, ઉપવાસ વગેરે કરી કુટુંબ ઉપર ઈશ્વરની કૃપા રહે એ માટે પણ તે પ્રયત્ન કરતી મર્યાદા ખાતર સ્ત્રીઓ મરતક તથા મુખને ઢાકતી કન્યાઓને આવી મર્યાદા પાળવાની હતી નહિ આ મર્યાદાની પ્રથા ઉપરથી તે જમાનામાં ધૂમટાની પ્રથાનું અનુમાન તારવવાનું સૂચન નથી મળતું આ સાથે સતી થવા અંગેની પ્રથા વિશે પણ કંઈ સંતોષકારક ઉલ્લેખ મળતો નથી આ પ્રથા ભાસના જમાનામાં નહિ ટોચ એમ માની શકાય સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે ગૃહકાર્યમાં જ રત રહેતી પરંતુ કેટલીક વાર્તાચતુર, ચમરાક, મોજીલી અને સરકારી સ્ત્રીઓ સમૃદ્ધકુટુંબોમાં યા રાજકુળમાં રહીને ત્યાંની સ્ત્રીઓને ખુશ રાખતી અને તેમનું મનોરંજન કરતી રાજદરબારમાં દાસી તરીકે પણ ઊભરતા વર્ણની સ્ત્રીઓ સેવા કરતી

પ્રજાજીવન : નગરજીવન

લોકો નગરો તથા ગામડાંમાં વસતાં ભાસને ભારતના

ઉત્તર વિભાગના પ્રદેશની જાતભાદિતી લાગે છે જ્યારે દક્ષિણના પ્રદેશો વિશે તે પૌરાણિક માદિતી પર આધાર રાખે છે. ઉજ્જયિની, મથુરા જેવી નગરીઓનું તેમણે વર્ણન કર્યું છે. નગરો ઉત્તુંગ ભવનોથી શોભતાં અને અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતા વૈવિધ્યવર્ણુ વસ્તીવાળાં આ સ્થાનોમાં દુકાનો, ન્યાયતંત્ર, અન્ય કચેરીઓ, આનંદનાં સ્થાન, વેશવાદ વગેરે આવેલાં હતાં. નગરના ચૌટામાં દિવસે માનવોની અવરજવર સાથે ઢોર પણ રસ્તા ઉપર મુક્ત રીતે રખડતાં. જ્યારે રાત્રે ત્યાં કામાસક્ત માનવીઓ વેરયાઓની શોધમાં ધૂમતા કરતા. રાત્રે પ્રવૃત્તિઓ શાંત થઈ જતી અને આખું નગર સોડ તાણીને સ્થિત જતું. કાળો અંધારપટ ઓઢીને મૂલેલા નગરને તેમાંથી ડોકિયું કરાવતી રાત્રિદીવાઓની વ્યવસ્થા ન હતી. રાત્રે બહાર નીકળનાર પોતાની પાસે દીવા રાખતો રાતના પ્રારંભ અને અંતમાં સવિશેષ બહાર ન નીકળવા નગરજનોને સૂચના આપવામાં આવતી. ચોકિયાતો રાતે નગરમાં રાત કરતા અને ચોરી ન થાય તેની તકેદારી રાખતા. પણ આ તંત્રની શિથિલતા એ તંત્ર જેટલી જ પ્રાચીન છે. ઘણી વાર ગુનેગારો પકડાઈ ગયા પછી તે લોકો તેની શોધ શરૂ કરતા.

ગ્રામજીવન

ગ્રામવાસીઓનું વિશદ નિરૂપણ કરવાનો ખાસ પ્રસંગ ભાસને સાંપડ્યો નથી. તેમણે નેસડામાં ગેદતા ગોપાલકોનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ લોકોને શુદ્ધ ચિત્તના માનવામાં આવતા. તેમના જીવનમાં ગામોનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન હતું. ખાસ તહેવારોએ સ્ત્રી-પુરુષો ટોળે મળી દર્શીસક જેવાં નૃત્યો કરતાં. વિદ્યાભ્યાસથી ગાઉ છેટે રહેનાર આ લોકો તર્કસંગત ન બની શકે એવા વહેમોમાં માનતા. જે ક્રમે ક્રમે નગરવાસીઓમાં પણ સંચરતા. તેમનું જીવન બહુ સાદું, ધાર્મિક તથા શાંત હતું. પ્રાર્થના તથા વ્રત કરી તેઓ ગાયોનાં ધનની તથા પોતાના કુટુંબની અનામયતા પ્રાર્થતા.

વેશભૂષા

લોકો ઉત્તરીય અને અધોવસ્ત્ર ધારણ કરતા. પૈસાપાત્ર નાગ-

રિકો પોતાના વસ્ત્રને સુગંધિત બનાવતા. તે સમયે દેશદેશની વસ્ત્રપરિધાનની રીત અલગ હતી. છતાંય લોકો મોટે ભાગે સૂતરનાં વસ્ત્ર પહેરતા. તવંગરોનાં ઘરમાં રથમને સ્થાન હશે. પ્રસંગોપાત કેટલાંક પાધડી પહેરતા. ઋષિમુનિઓ વફકલ ધારણ કરતા. સ્ત્રીપુરુષો કુકુ, કુડળ વગેરે જેવાં સુવર્ણનાં ધરણ્યાં પહેરતાં. ઝાંઝર વગેરે કેટલાંક અથાંગર સ્ત્રીઓ ય ધારણ કરતી.

ખોરાક

ભાસનો જન્માનો આમિયાહારીઓનો નહિ હોય એમ લાગે છે. તે દે આથી આ પ્રકારનાઓનો તદ્દન અભાવ હશે એમ પણ ન માની શકાય. છતાંય નિરામિષ આદાર ભારતમાં ભોજનનું ખાસ લક્ષણ તો છે જ. લાડુ, ભાત, દહીં, ધી વગેરે વાનગીઓ તથા પદાર્થો પ્રચલિત હતા. ભોજનને સુગંધિત કરવા માટે જાતજાતના મસાલાઓ પણ વપરાતા.

વેપાર

એ સમયની વેપારની પદ્ધતિનો ખ્યાલ ખાસ મળતો નથી. કૃષ્ણ ગૂંથનાર, ચિતારા, ઘોળનારાઓ, ઘોષીઓ, પાલિકવાળાઓ, સોનીઓ, ઝોઈયાગો, સંગીનકારો, હુદારો વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આ સિવાય પણ અન્ય વ્યાપારો ચાલતા હશે જ, કારણ સમાજ આદાનપ્રદાન ઉપર જ નિર્ભર છે. દેશાવર સાથે પણ વેપાર ચાલતો હશે કેટલાક લોકો પૈમા ધિગણનો અને વ્યાજવટાનો ધંધો કરતા હશે. નાણાંકીય ચતણમાં ગુરૂં અને માવ નો ઉલ્લેખ છે.

સાહનવ્યવહાર

ઝડપી અને મોટાં વાહનોને અજાણે મુસાફરી વ્યાપક પ્રમાણમાં હતી નહિ ખાસ જરૂર સિવાય લોકો મુસાફરી કરતા નહિ. રથ અને ગાડાં વાહન તરીકે વપરાતાં આ ઉપરાંત પ્રવલ્લ, પાલખીઓ તથા પદાળનો ઉપયોગ થતો. તવંગર લોકો દાથી, રાગ્ન મદારાળઓ પોરા

તથા હાથીનો ઉપયોગ કરતાં. હાથીને તહેવારોના દિવસે ખાસ રીતે ઉપયોગમાં લેવાતો.

મનોરંજન

સમાજને પ્રસન્ન કરનાર અને કેટલીકવાર એકત્રિત કરનાર મનોરંજન માટે રમતો અને ઉત્સવોનો ભાસે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઇન્દ્રમહ તથા ધનુર્મહ જેવા પ્રસંગોએ આખું નગર આનંદવિભોર બની જઈતું. મહાલયુદ્ધ જેવી કેટલીક રમતો પણ યોજાતી જેમાં રાજા સહિત પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો હાજર રહેતાં. નિઃશસ્ત્ર માણસેની હાથી સાથેની લડાઈ પણ કેટલીકવાર રાજાની હાજરીમાં યોજાતી. નગરમાં નિવાસસ્થાનોમાં યા જાહેરમાં ગીત તથા સંગીત રેલાતું હતું અને નર્તકીઓના પાયણના ઝંઘારથી નગર ગુંજી જઈતું. દલ્લીસક જેવાં ગ્રામ્ય નૃત્ય પણ પ્રચલિત હતાં. કામદેવ મહોત્સવ જેવા ઉત્સવો તો યુવક વર્ગ માટે જ હતાં. આવા પ્રસંગોએ થનગનાટ અને તરવરાટ ખાસ જેવા મંગતા સ્ત્રીઓ દ્વારા ઉછાળવા જેવી રમત રમતી અને ઉદ્યાનમાં જલસિંચન પણ કરતી. તેઓ પોપટ જેવાં પંખીઓ પણ પાળતી અને એ રીતે આનંદ મેળવતી. મહારીઓ જાહેરમાં નાગને ડાલાવતા અને લોકો ટોળે વળી કુતૂહલતાથી તે નિહાળતા. મોર વગેરે પંખીઓનાં રમકડાં ઝાળાવી બાળકોને રમવા અપાતાં હતાં.

ધર્મ અને તરવજ્ઞાન

સમાજ અને ધર્મ ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલાં છે. પ્રાચીન ભારતમાં તો ધર્મ સમાજનો પ્રાણ હતો. અને ધર્મને લીધે જ સમાજ ધનક્રોતો તથા જીવતો. ભાસનાં નાટકો પરથી સમજાય છે કે તે સમયે બ્રાહ્મણ-ધર્મ વ્યાપક હતો. વિશ્વલક્ષિ ઉપરાંત વરાહ, વામન, નૃસિંહ, રામ અને કૃષ્ણાવતારોની ભક્તિ પ્રચલિત હતી. શૈવ ધર્મ અને શિવપૂજા પણ આ સાથે કદમ મીલાવીને ચાલતાં. ભાસે બે સંપ્રદાયો વચ્ચેની સાકમારીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી એટલે આપણે આ બાજતમાં સમાજની

સહિષ્ણુતાની ભાવના સમજી શકીએ. શિવ સાથે કાત્યાયની, રકન્દ-
કાર્તિકેય તથા બળરામના ભક્તો પણ હતા. શિવને અર્ધનારીશ્વરના
રૂપમાં પૂજવાની રીત પણ જાણીતી હતી. કુમારિકાઓ યક્ષિણીની
પૂજા કાલાષ્ટમીને દિવસે કરતી એવી પણ માહિતી મળે છે.

લોકો, મંદિરોમાં જઈ ભક્તિભાવ પ્રગટ કરતા જુદા જુદા
વાર-તહેવારે આ દિવસોમાં લોકોની બીડ જામતી. મંદિરોમાં પૂજન-
રીતો ગ્રહેતા જે મંદિરની દેખરેખ ગણતા, મૂર્તિઓનું પૂજન કરતા
તથા દર્શનાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપતા ક્ષત્રિયોની પ્રતિમાઓવાળાં
પ્રતિમાગૃહો મંદિરની જેમ જ તૈયાર કરવામાં આવતા. તેમાં બ્રાહ્મણોને
પ્રથમ કરવા દેવામાં આવતા નહિ. મંદિરોનો લાભ બધા જ લેતા હતા.

પ્રાર્થના, ભક્તિ તથા પૂજા ઉપરાંત ધર્મનું અન્ય લક્ષણ યજ્ઞ
છે. યજ્ઞકર્મથી મળતું પુણ્ય શાશ્વત ટકતું. લોકોમાં યજ્ઞો વિશે એટલી
શ્રદ્ધા હતી કે યુદ્ધમાં લડવા જનારને યજ્ઞનું પુણ્ય મળવાનું હતું છે.
અને આ રીતે રણયજ્ઞને ધર્મયજ્ઞની સમપ્રશ્ન મૂક્યો છે. પિતૃઓ પ્રત્યે
જક્ષણ અદા કરના શ્રાદ્ધવિધિ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવામાં આવતો હતો.
આ ઉપરાંત મત્ર-તત્ર પણ પ્રચલિત હતા. પૂજનકર્મ તથા યજ્ઞકર્મ માટે
લોકો બ્રાહ્મણો પર આધાર રાખતા અને તેમને કાર્ય બદન દક્ષિણા
આપતા. બ્રાહ્મણોને છૂટે હાથે ઉત્તર દાન આપવાનો મહિમા પણ
પ્રચલિત હતો. આ રીતે આપેલ દાનથી મોટું પુણ્ય મળવાની
માન્યતા હતી.

બ્રાહ્મણ ધર્મ સાથે જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મ વિશે સ્પષ્ટ માહિતી
નથી. પણ તે કાળે બૌદ્ધ ધર્મ સિંચ નહિ થયો. દોષ બૌદ્ધ સાધુઓનો
રોગી-ધૂતારા તરીકે ઉદ્ભવે છે. જૈનોને વેદમાં શ્રદ્ધા નહિ રાખનાર
નામિકો ગણવામાં આવતા. તે જમાનામાં જૈનોનો માત્ર નિગમર
સ પ્રદાય જ અસ્તિત્વમાં હતો એમ લાગે છે.

ભાસે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી માહિતી આપી નથી. કૃષ્ણને નારાયણ, સ્વર્ગે સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ ગણવામાં આવતા હતા. આથી ડૉ. પુસાલકરનું અનુમાન છે કે પંચરાત્રની તત્ત્વજ્ઞાનની શાખા પ્રચલિત હશે. કૃષ્ણ સહિત બળરામને પૂજવામાં આવતા. આમ તત્ત્વજ્ઞાન ભક્તિથી સંવલિત હતું. ઉપનિષદોના ઉચ્ચ વિચારો અને સૂત્રકાળની ભક્તિ-પૂર્ણ ઉપાસનાનો સુમેળ સધાયો હતો. કર્મ, કર્મફળ તથા પુનર્જન્મની માન્યતા બહુ પ્રચલિત હતી. સંસાર અશાશ્વત પરિસ્થિતિથી ઉદ્વિગ્ન થનાર કેટલાક લોકો કાપાય ધારણ કરી સંસારથી દૂર જતા. સમાજ તેમના તરફ માનની લાગણીથી જોતો. આનો દાબ લઈને કેટલાક લે-લાગુઓ પણ આજીવિકા મેળવવા જ લગવા પહેરતા. જસૂઓ પણ પોતાની જાતને છુપાવવા આવો વેશ ધારણ કરતા. આ બાબત જ આવા ત્યાગીઓ પ્રત્યે સમાજના આદરનું પ્રતીક છે.

રાજકીય

તત્કાલીન રાજ્યવ્યવસ્થામાં રાજ સર્વોપરિત હતો. તેનું સ્થાન પરંપરાગત હતું. રાજ્યએ જીવનમાં ભારે જવાબદારીઓનું વહન કરવું પડતું. ધર્મને સુસંગત રહી ધર્મનું આચરણ અને રક્ષણ કરતાં કરતાં તેણે રાજ્યનો ઉપભોગ કરવાનો હતો. રાજ રાજ્યને પ્રજાની સંપત્તિ સમગ્ર તેના દ્રષ્ટી તરીકે કાર્ય કરતો. આથી સર્વ કાર્યોમાં રાજ્યકાર્યને અગ્રતા અપાતી. રાજ્યકાર્યમાં યસો કરવાનું કાર્ય પણ મહત્ત્વનું હતું. આનાથી રાજ્ય પર ઈશ્વરની કૃપા રહેતી. બ્રાહ્મણો પ્રસન્ન રહેતા અને રાજ્યને પ્રસિદ્ધિ મળતી. યજ્ઞ, સત્ય, દાન અને પરાક્રમના ગુણો રાજ્યમાં આવશ્યક મનાતા હોવા છતાં પ્રથમ ત્રણના પ્રમાણમાં પરાક્રમનું મહત્ત્વ જિતરતું હતું.

રાજ્યનાં વિવિધ કાર્યોમાં સલાહ આપવા માટે અનુભવી, જ્ઞાની અને પીઠ મંત્રીઓ દાખર રહેતા. આમાં સરસેનાપતિ, રાજપુરોહિત,

મુખ્યમંત્રી, રાજન્યોત્તિથી વગેરેનો સમાવેશ થતો. આ બધાની સાથે મંત્રણા કર્યા પછી રાજ્ય નિર્ણય લેતો નીતિના આ ધડૈયાઓ યુદ્ધ-ભૂમિમાં પણ રાજ્ય સાથે જ ગ્હેતા તેમના જીવનમાં સ્વામીનું હિત જ મોખરે રહેતું. યુદ્ધના સમયમાં તો સમગ્ર જવાબદારી મુખ્યમંત્રીના શિરે જ આવતી લોકોમાં જુરસો અને વિશ્વાસ ટકાવી રાખવાથી માંડી દુશ્મનને હાવવા મુધીની કામગીરી પાછળ તેનો જ પડછાયો રહેતો.

રાજ્યવ્યવસ્થામાં પરદેશનીતિ મહત્ત્વનું અંગ છે આ નીતિ પણ મુખ્યમંત્રી જ રાજ્યની સૂચનાથી ઘડતો પોતાના પ્રતિનિધિઓ રાજ્ય પરદેશમાં મોકલતો એ જમાનામાં સ્થાયી એલચીઓની પ્રથાનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ એના પ્રકારની કોઈ વ્યવસ્થા હશે ખરી રાજ્યો હંમેશાં દૂતો દ્વારા કામ લેતા દૂતોની સુરક્ષા હંમેશાં જળવાતી. પર-ગળની ગોપનીય બાબતો જાણવા માટે જાસૂસીની જાળ બિલાવવાનું દરેક રાજ્ય માટે અનિવાર્ય લેખાતું જુદા જુદા વેશમાં રહેલા જાસૂસો પરગળમાં ઊતરી પડતા અને પરપક્ષને એક યા અન્ય રીતે ફાડીને માહિતી મેળવી લાવતા. કુમળ જાસૂસોની જાળ બિલાવવામાં જે ગળ નિપુણ હોય તે પરદેશી રાજ્ય જોડે સરસાર્થ મેળવી શકે છે.

યુદ્ધ વેળાએ રાજ્યની ચતુરંગ સેનાને મેદાનમાં ઉતારવામાં અવની પાયદળ, હાથગળ, રથગળ અને દાન્તિદળ પોતપોતાની કામગીરી બજાવનાં, હાથોઓ તો રાજ્યના કવચ તરીકે ઓળખાતા. ખાસ કેળ-વાયેલા હાથીઓ અને કબાજના ઘોડાઓ યુદ્ધમાં ઉત્તમ ગણાતા. યુદ્ધમાં હાથી, ઘોડા તથા સારથિને પણ યોગ્ય સ્થાને કવચ પદેરાજ્યમાં આવતું. આખી સેનાના વિભાગ પાડવામાં આવતા અને દરેક વિભાગના માણસોનાં નામનું પત્રક રાખવામાં આવતું મોરચા માટે પડાવ નાખ્યા પછી સૈનિકોની દરોજ દાજરી સર્ધ ચકાસણી કર્યામાં આવતી જેથી કોઈ ઘૂસણખોર દોષ તો ઝડપાઈ જાય.

એ જમાનામાં રાજા મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો. તે કેટલીકવાર પોતાના રાજ્યને વિસ્તારવા યુદ્ધે ચડતો. કેટલીકવાર કેટલાંક અન્ય કારણોસર પણ સમરાંગણ ખેલાતાં. યુદ્ધ થયા પછી જિતાયેલા દેશના રાજાને માંડલિક બનાવવામાં આવતો અને તે રાજા વિજયી રાજાના તાબામાં રહેતો તથા તેને ખંડણી પણ ભરતો.

યુદ્ધની સામગ્રીમાં આક્રમક અને સંરક્ષક શસ્ત્રોનો ઉપયોગ થતો. હાલ તથા કવચ સંરક્ષક સાધન તરીકે વપરાતાં. હથિયારોમાં શક્તિ, કુંત, ત્રાસી, શલ, હાટક, તોમર, વરાહકર્ણ, કર્પણ, મુસલ, મુદ્ગર, ગદા, ચક્ર, ત્રિશુલ વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત અનેક પ્રકારની તલવારો (દા. ત. ઋષ્ટિ, અસિ, ખડ્ગ વગેરે) તથા વિવિધ બાણો (ક્ષાર, નારાય વગેરે)નો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

રાજા માટે યુદ્ધકાર્ય ઉત્તમોત્તમ જીવનકાર્ય ગણાતું હતું. યુદ્ધમાં લડનાર સૈનિકોને જે પુણ્ય મળે છે તે તપ તથા યજ્ઞોના ફળ જેટલું છે. પોતાના રાજા માટે તનમન ઈર્ષને નહિ લડનાર સૈનિકને માટે ફિટકાર વરસાવવામાં આવતો. જ્યારે રજુવીર યોદ્ધાઓની યોગ્ય કદર પણ થતી. એમાં એક રીત યુદ્ધ પૂરું થયે સેનાપતિની સૂચના મુજબ અસ્ત્રીરોનાં નામ રાજ્યના ખાસ ચોપડે નોંધવાની હતી.

વાસ્તુશિલ્પ

નગરો તથા ગામડામાં વહેંચાયેલી વસતી આયોજનની દ્રષ્ટિ માગી લે છે નગરોની યોજના પદ્ધતિસરની હતી. ઉત્તુંગ ભવનો, ઉદ્યાનો, સ્નાનાગારો, પાનગૃહો, કૃત્રિમ સરોવરો, દુકાનો, ચત્વરો, સરકારી દફતરો વગેરે યોગ્ય ક્રમ મુજબ બાંધવામાં આવતું. મહાયુદ્ધ વગેરે સ્પર્ધા માટે રટેરિયમ પણ નગરની વચ્ચે હતું. વ્યાપારસ્થાનો શહેરોના મધ્યભાગમાં હતાં. ગણિકાઓના આવાસ પણ મધ્યભાગમાં હતા. જો કે તેમનો નિવાસ નગર બહાર હતો. નગરોમાં રસ્તાની યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી પણ તે રસ્તાઓ પર રાત્રે પ્રકાશની સગવડ હતી નહિ.

તે વખતનાં મકાનોની રચના સામાન્ય રીતે ભૂમિતજની હતી. પણ તવંગર લોકોનાં ભવન, રાજમહેલ વગેરે સ્થાનો એક કરતાં પણ વધુ મજલાવાળાં હતાં. રાજભવનોની બાંધણી તો અનેક વ્યૂહાત્મક અને વ્યાપક દૃષ્ટિબિંદુઓ ધ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવતી. મકાન વિવિધ ખંડોમાં વહેંચવામાં આવતું જેમાં સૌથી આગળનો ખંડ મહેમાનો માટે ઉપયોગમાં લેવાતો. અંદરના ખંડોમાં સ્ત્રીઓ માટે એક અલ્લાયદો ખંડ રાખવામાં આવતો જેમાં અપરિચિત તથા શંકાસ્પદ ચાલચલંગતના લોકો જેઈ શકતા નહિ ખંડોમાં દવા-ઉભસ માટે બારીઓ તથા બળિયાની સગવડ રાખવામાં આવતી. ધરની સાથે આંગણું, પડાળી, ફૂલો, ટાંકું, તલાવડી વગેરે લગભગ ચોક્કસ રીતે સંકળાયેલ હતાં. નોકરોના નિવાસ મકાનથી સહેજ દૂર બાંધવામાં આવતા. મકાન બાંધવામાં છિદ્રોનો ઉપયોગ થતો હશે. અવારનવાર મકાનોને ચૂનાથી ધોળવામાં આવતાં. ભારતમાં વાસ્તુકલાનો વિકાસ મંદિરો સાથે સંકળાયેલો છે. ભાસના જમાનાનાં મંદિરોની બાંધણી વિશે સ્પષ્ટ માહિતી મળતી નથી. શિવમંદિર તથા દક્ષિણના મંદિરોના ઉદ્ભવ છે. પ્રતિમા નાટક પરથી નગરને સીમાડે આવેલા પ્રતિમાગૃહનો ખ્યાલ આવે છે જેની બીંચાઈ રાજમહેલ કરતાં પણ વધુ હોવાનું જણાવાયું છે.

શિશ્પકલા મંદિરો સાથે સંકળાયેલી હતી. દેવતાઓની પૂજા સાથે મૂર્તિ કળાનો વિકાસ ચલેલો. મંદિરોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરવાની જરૂરિયાતમાંથી તક્ષકોનો એક વર્ગ અસ્તિત્વમાં હોવો જોઈએ કે જે પોતાની કળાને વિકસાવે અને મૂર્તિમાં હૃદયપેશું લાવી શકે. પ્રતિમાગૃહની મૂર્તિઓમાં ભાવ, ગતિ અને જીવંતપણું જોઈને ભરત તાનુબ થઈ ગયો હતો. મૂર્તિઓ પથ્થર યા અડદીઆં પથ્થર (Granite)માંથી બનાવવામાં આવતી. ઉપરાંત ગ્રાણીઓ વગેરેનું પણ શિશ્પકામ થતું. શિવાલંબમાં નંદીની મૂર્તિ ધડવી જ પડે. પ્રલોત મહાસેને

અનાવેલા નૃત્તિમ છતાંય તાદૃશ હાથનો પ્રતિષ્ઠા નાટકમાં ઉલ્લેખ છે. જડ પથ્થરમાંથી જીવંત મૂર્તિઓ કંડારવાની આવડત તે જમાનામાં શિલ્પકળાના ક્ષેત્રે થતી અદ્ભુત કામગીરી અને તે શાસ્ત્રના વિકાસની ઝાંખી કરાવે છે.

લલિતકળાઓ

વાસ્તુશિલ્પ સાથે ચિત્રકળા સંકળાયેલી છે. મકાનોની ભીંતો ઉપર કેટલાક વિશિષ્ટ અને પ્રસિદ્ધ પ્રસંગોના યા અન્ય વિષયનાં ચિત્રો દોરવામાં આવતાં. આ સાથે જુદા ફલક પર પણ આ કળા આકાર લેતી હતી. ચિત્રકાર ચિત્રને લગતી સૂક્ષ્મ વિગતો પણ ધ્યાનમાં લેતો અને ચિત્રમાં ભાવ ઊપસી આવે તેવી રીતે પોતાની પીંછી ચલાવતો. સમૃદ્ધ કુટુંબોમાં આ કળા શોખ તરીકે અપનાવાતી યા નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ વારાંગનાઓનાં ભવનમાં ચિત્રકળાને માટે અલાયદા ખંડની વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં ચિત્રને લગતી તમામ સામગ્રી રાખવામાં આવતી.

આના કરતાં વધુ આકર્ષક અને વ્યાપક અને તેવી ગીત, નૃત્ય અને સંગીતની કળાઓ છે જેનો ભારતમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી પ્રસાર છે. દરેક વ્યક્તિ આ કળામાં રસ લેતી, જાંચાં અને શ્રીના કૃપાપાત્ર કુટુંબોની કન્યાઓ તો આ કળામાં શિક્ષણસિદ્ધિ મેળવતી. કંઠય અને વાદ્ય બંને પ્રકારનાં સંગીત પ્રચલિત હતાં અને તેનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ વિકાસ થયો હતો. વાદ્ય સંગીતમાં વીણાવાદન બહુ પ્રચલિત હશે. મોડી રાત સુધી સંગીતના જલસાઓ જામતા અને રસિયા નાગરિકો તેમાં હાજરી આપતા.

પ્રકીર્ણ

સમાજનું નીતિનું ધોરણ પ્રમાણમાં જાંચું હતું. લોકોનું જીવન સાદું અને સરળ હતું. લોકો વચનપાલક હતા તથા અસત્યનો સદં-

તર અને સદૈવ વિરોધ કરતા. મૈત્રી, વિશ્વાસ અને વફાદારી પ્રત્યે તેમને આદર હતો. છતાં એ સમાજમાં જુગાર, વેશ્યાવૃત્તિ, ચોરી અને ગુલામી જેવી પ્રથા પ્રચલિત હતી.

જુગાર સમાજે સ્વીકારેલી અને માન્ય કરેલી રમત હતી તેને મટે ખાસ દુતગૃહો હતા. જુગારનું દેવું દૂધે ધોઈને શાહબેગ આપવું પડતું તે નહિ આપનાર જુગારી પર દુતગૃહનો અધિષ્ઠાતા સહિક પૂરો અધિકાર ભોગવતો. જુગારની જેમ પોતાની માયા અને કાયાથી નાગજિકને પોતાની મોહિનીની દૃટબળમાં ફસાવી વારાંગ નાચોની સસ્થા પણ સમાજમાં માન્યતા પામેલી હતી. જો કે બધી વારાંગનાઓ એક સરખી ન હતી કેટલીક ગણિકાઓને કુલવધૂ ચવાની ઝંખના થતી તેઓ પોતાના ચારિત્ર્યમાં વિશુદ્ધ રહેતી.

સંપત્તિની અસમ વહેચણીથી ચોરી જેવા ગુનાને ઉત્તમ મળે છે. ભાસના સમયમાં ચોરીનું શાસ્ત્ર કળાની જેમ વિકસેતું ચોર પોતાની પાસે ધંધાને તગતી સામગ્રી રાખતો અને પરિસ્થિતિ મુજબ વર્તતો ચોરાને પણ ખાસ આચારસંહિતા હતી તેઓ ઋષિઓને તથા સદ્ગુણી અને સન્માન્ય વ્યક્તિઓ ઉપર પોતાની કળા અજ આવતા નહિ ચોરા ખાસ ધંધાકીય કેળવણી પામતા તેમના પ્રાચીન ગુરુ તરીકે ખરખરે ઉભે છે. સામાજિક અસમતાનું બીજું પરિણામ દાસ્ય છે. માણ્યોને વેચવામાં આવતા અને પગીથી તેમના ઉપર ખરીદનારનું જ સંપૂર્ણ આધિપત્ય રહેતું જો કે માલિકને નાણા ચૂકવી અપાતા દાસને મુક્ત કરવામાં આવતો તે આનું સુભગ પાત્ર છે.

તે જમાનાના એકદરે સતોષી જીવન જીવનારાઓને અકાળે જીવનનો અંત લાવવાનો પ્રસંગ સાંપડતો નહિ. સામાન્ય રીતે લોકો આત્મઘાતનો અનાદર કરતા. છતાંય રોગ યા વિશિષ્ટ અને ન છૂટકે જીભા ચપેલા સંજોગોમાં કેટલાક જીવન દૂકાવી નાખતા. પારમાર્થિક

દષ્ટિએ જીવનને-સંકેલી લેનારને છેડે હતી. આ માટે અગ્નિપ્રવેશ યા જલપ્રવેશની પ્રથા પ્રચલિત હતી. પણ ક્ષુદ્ર હેતુ માટે જલસમાંધિ લેવાની રીતને સમાજ તિરસ્કારતો. પાણી, મૃત્તિકા તથા અગ્નિને પરિ-શોધનનાં સાધન માનતાં.

એ સમાજમાં કેટલીક માન્યતાઓ તથા વહેમ પણ પ્રચલિત હતા. લોકો દિવ્યશક્તિમાં માનતા અને તે તેમના જીવનમાં અસરકારક હસ્ત-ક્ષેપ કરી શકે છે એમ તેઓ માનતાં અને ગણરાતાં. દિવ્ય વાણીમાં તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક વિશ્વાસ રાખતાં. મંત્રોની મદદથી મીઠાને જીંધાડી શકાય તેમ જ ખીજાં પણ કાર્ય કરી શકાય તેમ મનાતું. ઋષિઓ તથા સંતોની સલાહ માનવામાં આવતી અને તેમનો શાપ જીવનમાં ચોક્કસ અનિષ્ટ સર્જે છે એમ પણ મનાતું. કેટલાંક અદસ્ય તત્ત્વોની કરામત-થી જીવનમાં આવી પડતું દુઃખ નિવારવા લોકો માદળિયાં વગેરે બાંધતા. ખાલણે પાસે શાંતિકર્મ કરાવીને પણ આવાં તત્ત્વોની ઉપશાન્તિ કરવામાં આવતી યા તો દૂર કરવામાં આવતાં. ભાગ્ય અને જ્યો-તિષમાં તે જમાનાના લોકોને અડગ શ્રદ્ધા હતી. દરેકના જીવનમાં નસીબ પોતાનો ભાગ ભજવે છે અને ચક્રના આરાની જેમ વારાફરતી ચાલ્યા જ કરે છે. શુકનઅપશુકન પણ રૂઢ થયેલાં જેવા મળે છે. સૂર્યા-ભિમુખ કાગડો શુક્ર વૃક્ષ પર બેસી અવાજ કરે તેને અશુભ ચિહ્ન લેખવામાં આવતું હોંક તથા સ્વપ્નો પણ સારી યા માઠી અસર નીપજવનારાં કહેવાતાં. અમુક નક્ષત્રો પણ અશુભ પરિણામ લાવે છે એવી દૃઢ માન્યતા હતી. આથી આવાં નક્ષત્ર ન હોય તેવે સમયે શુભ કાર્યો કરવામાં આવતાં. અમુક કાર્ય કરતી વખતે પોતાની નિષ્ઠા તથા તત્પ્રવૃત્તતા દર્શાવવા લોકો સોગંદ લેતા અને પ્રતિજ્ઞાઓ પણ કરતા. આવા સમયે પાણીનો અચૂક ઉપયોગ થતો.

આમ, ભાસનો જમાનો પ્રાચીન હોવા છતાં તે યોગ્ય રીતે પ્રગતિ કરતો હતો. ખાસ ધારણા, માન્યતાઓ, નિયમ અને કાનૂન

મુજબ સમાજજીવન ઘડાયેલું હતું. લોકો પણ આમાં પૂરા ઇતિહાસ સહિત વર્તતા અને નક્કી કરેલા નીતિનિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતા નહિ. પ્રજાજીવન એકંદરે સુખી હતું, વર્ણભેદ હોવા છતાં પરસ્પરના સંબંધો માયાળુ અને સંતોષકારક હતા. મિત્રવર્ણની કોઈ પ્રધાના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ ભાસના ગ્રંથો પરથી મળતો નથી. લોકો ધર્મપ્રિય અને ધર્મપરાયણ હતા. ધર્મની માન્યતામાં અત્યારના સુધારાવાદીઓને ભલે દૂષણ લાગતું હોય પણ ભારતમાં તો ધર્મે જ સમાજજીવનમાં સ્થિરતા, સુખ અને સ્વસ્થતા આપ્યાં હતાં તથા ટકાવી રાખ્યાં હતાં. એકંદરે ભાસકાલીન સમાજને ધર્મપ્રધાન, સ્થિર અને સુખી સમાજ કહી શકાય.

મહાભારતનાં નાટકોનો પ્રશ્ન

ભાસે મહાભારતના કથાનકને આધારે છ નાટકોની રચના કરી છે.

(૧) મધ્યમવ્યાયોગ, (૨) પંચરાત્ર, (૩) દૂતવાક્ય, (૪) દૂતધટોત્કચ,
(૫) કર્ણભાર, (૬) ઊરુભંગ. આમાં પંચરાત્ર સિવાય બધા એકાંકીઓ
છે. તેમાં કેટલાંક નાયિકાશૂન્ય છે (દા. ત. દૂતધટોત્કચ) તો કેટલાંક
નટીશૂન્ય છે. (દા. ત. દૂતવાક્ય, કર્ણભાર.)

આ નાટકોના સ્વરૂપની ચર્ચા થઈ છે ત્યાં જુદા જુદા
મતો દર્શાવાય છે. જેવાં કે કર્ણભારમાંથી ઘણો ભાગ અદરશ થઈ
ગયો છે. દૂતવાક્ય એ કેઈમોટા નાટકના એક અંક જેવું છે.^૧ વળી
ઉપર ૭ ક્રમે નાટકો ગોઠવ્યાં છે તે ક્રમે જેઈ એ તો બધું કે તેઓ
એક રીતે મહાભારતના અખંડ કથાનકને રજૂ કરવાના હેતુથી લખાયાં
હોય તેમ લાગે છે વળી ડૉ. સુકથંકર ગાને છે કે પાંચ એકાંકીઓ
એકબીજા સાથે ગાઢ સબંધથી જોડાયેલાં છે અને તેઓ મહાભારતના
સંપૂર્ણ નાટકમાંથી છૂટા પડેલાં એકાંકીઓ જેવાં છે.^૨

ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ પોતાની મધ્યમવ્યાયોગ અને ઊરુભંગની
અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં આ મતનો અનેક દલીલો આપીને વિરોધ કરે છે.

૧. જુઓ Dutavakya is "only a fragment one-act play
taken from some longer Mahabharat drama."

Dr. Winternitz BRAI 5 P. 6

૨. The five one-act Mahabharata pieces form a closely
related, homogeneous group; they appear in fact to
be single acts detached from a lengthy dramatised
version of the complete Mahabharata saga.....

Dr. Sukthankar Analecta 134

(૧) સંપૂર્ણ મહાભારતનું નાટક રચવાનો વિચાર જ હાસ્યાસ્પદ છે, બધે પછી તેમ કરવાનું ધ્યેય ઘણું ઉચ્ચ ગણાય અને જો તે ગયાય તો તે તખ્તાવાયક બની શકે નહિ. જ્યારે ભાસના નાટકોની મોડી અને અગત્યની વિશેષતા તેની રંગમયોગ્યતામાં રહેલી છે. આથી જ ભાસની નજર સમક્ષ રંગમયોગ્યતા એ મુખ્ય હોય તે ભાસ સંપૂર્ણ મહાભારતનું નાટક રચવાનો પ્રયત્ન ન કરે તે સમજી શકાય તેમ છે.

(૨) રામાયણનું કથાનક મહાભારતની સરખામણીમાં નાનું હોવા છતાં ભામે તેના ૫૦ જે જુદા નાટકોની રચના કરી છે તો પછી તેણે આટલા વાળા કથાનકવાળા મહાભારતનું એક નાટક રચું દરે એમ દેવી રીતે માની શકાય ?

(૩) જો મહાકાવ્યની કથાને નાટકમાં રજૂ કરવાની હોય તો લેખક મૂળ કથાને મદદ અશે વફાદાર રહેવું જોઈએ પણ ભાસની ઉપનયમ રચનાઓ જોતા જણાય છે કે લેખક મૂળને વફાદાર રહેવા કરતા વધુ 'મૌલિક' બન્યા છે અને મૂળનાં પાત્રો, પ્રસંગો વગેરેમાં પણ જ ફેરફારો કર્યા છે. પચરાત્રનો અર્થ તો મહાભારતનું મુદ્દ થયું નથી એવું મુશ્કેલી છે. દૂતવાચ્ય જોના જણાય છે કે મુદ્દ નિમિત્ત થશે દૂતપદો કય અને ધૃતરાષ્ટ્ર કયારે છે કે મુદ્દ થયું જ છે આ દર્શાવે છે કે આ દરમિયાનમાં ભાટે લેખકે જુદું જુદું કથાનક લીધું હશે.

(૪) મહાભારતના સગવડ નાટકોનો વિચાર પણ ભાસ સમજી શકે તેમ તેનાં નાટકો જોનાં કાંપી શકાય તેમ નથી જો દોષને આપી રચના દોષ તો તેનું આયોજન યોગ્ય હતું જોઈએ આથી રચના કથાનકને છોડીને નાટક પ્રથમ રચાયું હોય અને પાછળના કથાનકને છોડીને પછી પણ ઉપનયમ નાટકોની રચના જોના જણાય છે કે

સારનું કથાનક દર્શાવતાં નાટકોમાં કેટલેક સ્થળે પછીનું કથાનક દર્શાવતાં નાટકો કરતાં લેખક વધુ સિદ્ધહસ્ત થયેલા જણાય છે. દા. ત., કર્ણ-ભાર કરતાં પંચરાત્ર વધુ પ્રૌઢ શૈલીનું નાટક છે.

(૫) જો આ નાટકો એય મોટા નાટકના જુદા કરેલા અંકો હોય તો દરેક નાટકનો અંક સ્વતંત્ર ન હોવો જોઈએ. પરંતુ પછી આવનાર કોઈ કથાનકનું સૂચન કરીને અટકવો જોઈએ. પણ અહીં તો દરેક નાટક સ્વતંત્ર જણાય છે.

આવી ચર્ચા આપ્યા બાદ ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે કે આ મહાભારતનાં નાટકો સ્વયં સંપૂર્ણ હોવાથી કોઈ મોટા નાટકના છૂટા કરેલા અંકો નથી; પરંતુ મહાભારતના કથાનકને આધારે રચેલાં સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ નાટકો છે. ૩

આમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ડૉ. સુકથનકરના મતને પ્રો. જી. કે. ભટ્ટ બિલકુલ સ્વીકારતા નથી. બીજી બાજુ એવો મત પણ પ્રદર્શિત થયો છે કે પાંચ એકાંકીઓને સંપૂર્ણપણે નાટક કહી શકાય તેમ નથી દૂતઘટોત્કચમાં ભરતવાક્ય નથી. વળી દૂતઘટોત્કચ કે દૂતવાક્ય અપૂર્ણ જણાય છે, તેમાં નિર્વાહણ જેવું કંઈ નથી. વળી મહાભારત-માંથી જુદાં જુદાં દર્શ્યો લઈને લેખકે અહીં નાટક રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ આગળ નાન્દી અને પાછળ ભરતવાક્ય જોડવાથી નાટક બની શકે નહિ માટે આ પાંચ એકાંકીઓને સંપૂર્ણ નાટક માનવાં એ વધુ પડતું સાહસ કરવા જેવું છે.

૩. The existence of this one-act play which is complete in itself should furnish a strong analogical proof, apart from what has been already said, that Bhāsa must have written the Mahābhārata plays as independent one-act plays.

Dr. G. K. Bhat Madhyamavyayoga, Urubhang P. 36

આ પ્રશ્ન પર વધુ પરિધીક્ષન કરતાં અષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે (૧) આ નાટકો કોઈ મહાભારત પગના સળંગ નાટકના અંકો છે કે (૨) સંપૂર્ણ નાટકો નથી એવા બે મતો બ્રામક કલ્પનાઓ પર રચાયેલા છે.

સહુ પ્રથમ તો સ્થિતસ્ય ગતિઃ ક્ષોચનીયા । એ ન્યાયે બેતાં દરેક નાટકો સ્વતંત્ર જ મળે છે. વળી આ ચર્ચા કરનાર સહુ કોઈપણ રાત્રને સંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર નાટક ગણીને આ પ્રશ્નની મર્યાદાની બહાર ગયે છે જે પંચરાત્રને પણ બીજા એકાદીઓ માફક કોઈ મહાભારતના એક નાટકનો ભાગ માને તો વિચિત્ર પરિચયિતિ સર્ગ્ય કરણુ તેનો અંત આપ્યા પછી દૂતવાક્ય, દૂતધટોત્કચ, કર્ણભાગ કે ઊરુભગની કોઈ જરૂર જ રહેતી નથી આથી દલીલ ખાતર દલીલ કરવા માટે મહાભારતનાં ૭ નાટકોમાંથી એકને દૂર કરી બાકીની ચર્ચા કરવા કેટલાક વિદ્વાનો તૈયાર થાય છે. આ તો અર્ધજરતીન્યાય કંટેનાય કૂંડાના એક ભાગને કાપીને રાંધવા મૂકવો અને બાકીનો ભાગ ઈંડાં આપશે આ માનવું જોઈતું વિચિત્ર છે કે તેટલું જ ભાસના મહાભારતનાં નાટકોમાંથી અમુકને લઈને મન બાંધવો અને બીજાને ત્યજી દેવા એ અયોગ્ય અને અનુચિત છે.

મધ્યમન્યાયોગ, ઊરુભગ કે કર્ણભાગ એ સંપૂર્ણ નાટકો છે. અને તેમાં આગ બેવા કથાનકને નિર્વહણ સુધી સફળતાથી દોરી જવામાં આવ્યું છે દૂતધટોત્કચની બાગતમા અમારી આરતિના આરભમાં દર્શાવ્યું છે તેમ કથાનક સંપૂર્ણ છે દૂતવાક્યમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનો દૂત તરીકેનો ઉદ્દેશ્ય પૂરો થયો છે.

ભરતવાક્યની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે દૂતધટોત્કચને બાદ કરતાં દરેકમા ભરતવાક્ય મળી આવે છે જે મુજબ તે તે સંપૂર્ણ નાટકો છે એમ કહેવાય ન્યારે દૂતધટોત્કચનો છેલ્લો શ્લોક ભરત-

૪ તદ્દિ કુક્કુટસ્વ પૃથ્વરો મોગ્ધાય પચ્ચતે, મન્વો વા પ્રવચાય હચ્ચતે ।

વાક્ય જ છે. તેની પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્યને યોગ્ય જ વિચારે છે. કોઈ કહે પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્ય હોઈ શકે ? ઉત્તર એ જ છે કે શાકુન્તલનું ભરતવાક્ય જુઓ. તેમાં કાલિદાસે પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્ય આપ્યું છે. જ્યારે છેલ્લી બે પંક્તિમાં પોતાને માટે મોક્ષ માગ્યો છે. આમ ભરતવાક્યની રજૂઆત આ સ્વયં સંપૂર્ણ નાટકો છે તે વાતની ખાતરી આપે છે.

સ્વતંત્ર રીતે મળી આવતાં નાટકને રૂપકના પ્રકારોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તોપણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે સ્વતંત્ર નાટકો છે. પાંચ-સાતમાં સમવકારના, કર્ણભાર, દૂતધટોલક્ય અને ગિરુભંગમાં અંક કેઉત્સ-દ્રિકાંકના અને દૂતવાક્યમાં પીથીનાં લક્ષણો મળી આવે છે. જે આ નાટકો કોઈ સળંગ નાટકના છૂટા કરેલા અંકો હોય તો તેમાં જુદા જુદા રૂપકના પ્રકારો કેવી રીતે ઘટી શકે ?

આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે મહાભારતની કથા પર આધારિત ભાસનાં નાટકો કોઈ મોટા નાટકના અંકો નથી; પરંતુ સ્વતંત્ર રૂપકો જ છે.

મધ્યમવ્યાયાગ

કથાનકનું વિવેચન

મહાભારતની કથાનાં પાત્રો લઈને ભાસે રચેલાં મધ્યમ-
વ્યાયાગને રચાવના, પ્રથમ દ્રશ્ય, દ્વિતીય દ્રશ્ય અને, તૃતીય દ્રશ્ય
એવા વિભાગોમાં વહેંચી શકાય.

રચાવના

રચાવના અથવા પ્રસ્તાવના ભાસનાં 'અન્ય' નાટકોની 'માફક
અડી' પછી નાની છે. નાન્દીબાદ સંતકારપ્રવેશ કરે છે અને આશીર્વાદભર્યા
મંજલ શ્લોક આપે છે. તેમાં લગવાનું દરિનાં બલિષ્ઠધર્મ વખતે
આકાશમાં પ્રસારેલા પગની સ્તુતિ કરે છે. આ ચરણ અમુરેની
અંગનાઓનાં હૃદયને દુઃખ આપનારો છે, નીલકમળ કે ખડગ જેવો
નીસો છે અને આકાશરૂપી સાગરના વૈદુર્યમેતુ જેવો છે. કવિનાં
કમનીય દ્રશ્યનાનેત્રોએ વિપ્લુના ચરણને આકાશમાં પ્રસરેલો જોયો
અને વૈદુર્યમણિનો સેતુ નિહાળ્યો કવિની પ્રતિભાનો અદ્ભુત
અણસારો અડી પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્લોક પૂરો થયા પછી ભાસનાં અન્ય નાટકોમાં છે તેમ અડી
પછી પછાદ પાછળ અવાજ થતો વર્ણવ્યો છે. અને સંતકાર નંજી
સાથે છે કે મોઃ ચન્દનો ઉચ્ચાર હોવાથી ઠાઈ ખાતજી દરો. પૂરી
તપાસ પછી તે જાહેર કરે છે કે પ્રાંડેમાં મધ્યમ એવા ભીમથી
દિડિખારી અંજીમાં ઉદ્ભવેલો પરાક્રમથી અન્નિ લાલજોને
સતાવે છે. આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ રાક્ષસ વડે પાછળ પડતો, પોતાનાં
પુત્રો અને પત્ની સાથે ત્રાસ પામે છે.

ભાસનાં ધર્મા નાટકોની સ્થાપનાને મળતી આવતી આ સ્થાપનામાં કોઈ ખાસ નોંધપાત્ર વિશેષતા નથી. તેણે અહીં નાટકના આરભ પહેલાં આવશ્યક એવી થોડી માહિતી પૂરી પાડી છે કે કોઈ બ્રાહ્મણ-કુટુંબની પાછળ લીંમ અને હિડિંબાનો પુત્ર પડ્યો છે

પ્રથમ-દશ્ય

પત્ની અને ત્રણે પુત્રોવાળો બ્રાહ્મણ, અને તેની પાછળ પડેલો ધટોત્કચ નજીક છે. શરૂમાં બ્રાહ્મણ, તેના પુત્રો અને પત્ની ધટોત્કચેના બિહારમાં સ્વરૂપ અને અયોગ્ય કૃત્યની ચર્ચા કરે છે. તેમાં ધટોત્કચને સૂર્યના કિરણ જેવા વિખરાયેલા વાળવાળો, ચઢાવેલી ભ્રમરવાળો, પીળી અને લાંબી આંખોવાળો, માંસલ અને વિશાળ વક્ષઃસ્થળવાળો, પીળાં વસ્ત્રવાળો, મોટા દાંતવાળો, હજી જેવા નાકવાળો અને વાદળ જેવા વર્ણવાળો વર્ણવ્યો છે. યુગાન્તે ભગવાન શિવની ભવંકર મૂર્તિ જેવો કે ત્રણ નગરનો નાશ કરનાર શંકર જેવો, પર્વતો માટે વજ્ર જેવો, પક્ષીઓ માટે બાજ જેવો, પ્રાણીઓ માટે સિંહ જેવો અને સાક્ષાત્ મૃત્યુ જેવો એમ અનેક રીતે ધટોત્કચને વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

ધટોત્કચ આ કુટુંબને પોતાના ભયથી ભાગી જવાની ના કહે છે, અને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને આશ્વાસન મળે છે. એ પોતાના પુત્રોને નજીકે છે કે આની વાણી વિચારપૂર્ણ છે. ધટોત્કચ જાહેર કરે છે કે બ્રાહ્મણો પૃથ્વીમાં પૂન્યતમ છે છતાં પણ માતાની આજ્ઞાથી કોઈ પણ શંકા રાખ્યા વિના તેને આ અયોગ્ય કામ કરવું પડે છે. વૃદ્ધને આ વનમાં દાખલ થતાં પહેલાં કોઈ જલકિલ્બ મુનિએ આપેલી ચેતવણી સાચી પડતી દેખાય છે. બ્રાહ્મણી આ રક્ષસના પંખમાંથી છૂટવા માટે જૂઓ પાડવાનું સમન કરે છે. પણ પહેલો પુત્ર નજીકે કે અહીં વનમાં મનસ્વીઓ રહે, બીજું કોઈ નહિ અને મનસ્વી શબ્દ સાંભળીને પાંડવો અહીં રહેતા હશે તેઓને બોલાવીએ એવી તેમને આશા થાય છે. પરંતુ પાંડવો ધીમ્મના આશ્રમમાં ગયા છે આ માહિતી તેઓની બચવાની

આશામાં મૂલેકકારામાં જોવી આવી પડે છે. પણ કૂળતાને સંહારો મળે તેમ પ્રથમ પુત્ર કહે છે કે આશ્રમનું રક્ષણ કરવા માટે મધ્યમ પાંડવ એટલે ભીમને મૂકી ગયા છે. આથી તેઓની જીવનાશા પુનઃ નવપદ્ધતિ થાય છે. પણ ફરી જાણે છે કે ભીમ કસરત કરવા માટે આશ્રમથી દૂર નીકળી ગયો છે ત્યારે ફરી જીવનાશા નિરાશામાં પરિણમે છે. આ રથને જાસે સંવાદની લહેરોમાં જીવન અને મરણ વચ્ચે જોવા ખાતા બ્રાહ્મણ-કુટુંબનું તાદશ્ય દર્શન કરાવ્યું છે.

હવે બ્રાહ્મણ ઘટોત્કચને પોતાના છૂટકારા માટે પૂછે છે અને ઘટોત્કચ શરત રજૂ કરે છે કે તેની માતાએ ઉપવાસના પારણા માટે વનમાંથી એક માણસ લાવવાની આજ્ઞા કરી છે. જે બાકીના બધાએ બચવું હોય તો એક પુત્ર ઘટોત્કચને સોંપી દેવો. આ શરત સાંભળનાં બ્રાહ્મણનો પુણ્યપ્રકોપ પ્રબળી જાય છે. તે ચારિત્ર્યશીલ પુત્રને રાક્ષસને સોંપવાની ધસીને ના પાડે છે જ્યારે ઘટોત્કચ સંપૂર્ણ કુટુંબના વિનાશની ધમકી આપે છે ત્યારે તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પોતાનું બલિદાન આપવા તૈયાર થાય છે. પણ તે ધરડો હોવાથી ના જોઈએ એમ ઘટોત્કચ જાહેર કરે છે. બ્રાહ્મણી પતિવ્રતા બનીને આત્મભોગ આપવા તૈયાર થાય છે; પરંતુ ઘટોત્કચની માતાને સ્ત્રી અપત્તી નથી. હવે આ નાટકનો અત્યંત રસમય અને રસપ્રદ પ્રસંગ શરૂ થાય છે જેમાં દેવતાક મનોહર અને ભવ્ય જીવનમૂલ્યોની અભિવ્યક્તિ થયેલી છે.

પ્રથમ પુત્ર કુળના રક્ષણ માટે સ્વપ્રાણની આહતિ આપવા તૈયાર થાય છે. તરત દ્વિતીય પુત્ર જણાવે છે કે મોટા પુત્ર જનનમા અને કુળમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. વળી માતા-પિતાને એ પ્રિય હોય છે. આથી વડીલો તરફની મારી ફરજત અનુરમણ કરતો હું જ જઈશ. ત્રીતીય પુત્ર તરત પોતાની જાનને બાજગ કરે છે અને કહે છે કે

૧. પંદરઃ યેષ્ઠઃ કુલે લોકે વિદુર્ભા જ ગુણધ્રિવઃ । .

તતોઽદ્યેવ શસ્ત્રામિ ગુણતિમનુરવરઃ ॥ ૧૭ ॥

બ્રહ્મવાદીઓ) કહે છે કે મોટો, બાઈ, પિતા સમાન ગણાય છે માટે વડીલોના પ્રાણુનું રક્ષણ કરવા માટે હું જઈશ. ૨ પિતા આપત્તિમાં આવે ત્યારે મોટો દીકરો તેને બચાવે એવી દલીલ કરીને મોટો, પુત્ર ધટોત્કચની પાછળ જવા માટેનો પોતાનો હક્ક સાબિત કરે છે.

હવે કથાનકે પરિવર્તન લે છે. તે આ પ્રસંગના મિથ્યાંયક બિંદુ તરફ ઝડપથી આગળ વધે છે. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પિતા બહુર કરે છે કે તેને મોટો પુત્ર ધણો વહાલો હોવાથી તે મોટાને જતા નહિ કરે અને તરત માતા કહે છે કે જેમ, તેનો પતિ મોટાને ચાહે છે તેમ તે નાનાને ઇચ્છે છે. હવે રજો બિચારો વચલો. એ ત્યાં કહે છે કે, જે માતાપિતાને ન ગમ્યો તે હવે કોને પ્રિય થશે? અને તરત તક ઝડપીને ધટોત્કચ કહે છે કે તું મને પ્રિય છે, ચાલ જલદી મારી સાથે. ૪ આ પ્રસંગની નાટ્યક્ષમતા અને કટુણુતા ખરેખર નોંધપાત્ર છે. માતાપિતાથી તરછોડાયેલો મધ્યમ કોઈનું પ્રેમપાત્ર થવા ઇચ્છે અને તે થઈ પડે રાક્ષસના પ્રેમનું પાત્ર. કેવી વિધિની વિચિત્રતા !

૧૫૧,

હવે મધ્યમ-વિદ્વાનુ કટુણુ દર્શ્ય શરૂ થાય છે. મધ્યમ પુત્ર પોતાની જાતને ધન્ય ગણે છે, કારણ તેને પોતાના પ્રાણુથી સ્વજનોના પ્રાણુનું રક્ષણ કરવાની તક મળે છે આથી તો ધટોત્કચને પણ આશ્ચર્ય થાય છે મધ્યમ હવે પિતાને પગે લાગે છે અને પિતા તેને બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય તેવા આશીર્વાદ આપી સંતોષ માને છે. માતા તેને 'ચિર જીવ' એવા આશીર્વાદ આપે છે મરવા જતા પુત્રને 'ધણું જીવને', એવા આશીર્વાદ પ્રથમ દૃષ્ટિએ ખટકે ખરા. પણ માતાનું હૃદય મરતા બાળકને પણ મગ એમ ન જ કહી શકે. વળી આ વિના બીજા ક્યા આશીર્વાદની

૨. ય્યેષ્ઠો વ્રાતા પિતૃસમઃ કથિતો વ્રજ્યાદિભિઃ ।-૧૮-અ

૩. આપદં દિ પિતા પ્રાપ્તો ય્યેષ્ઠપુત્રેણ તાર્યતે ।-૧૯-અ

૪. દ્વિતીયઃ-પિત્રોરનિષ્ઠઃ કસ્યેદાનીં પ્રિયઃ ।

૫. ઘટોત્કચ :-મદ્ પ્રોતોઽસ્મિ । સીમ્રમાગચ્છ ।

અપેક્ષા આપણે માતા પાસેથી ગમી સકીએ ? અને શુદ્ધ દિવેનાં લિંગાણમાંથી માતાએ આપેલા આશીર્વાદ અંતે સાચા પણ પડે છે બાળક જીવતા રહે છે, પ્રથમ અને તૃતીય પુત્ર પણ તેને યોગ્ય વિદ્યા આપે છે. પછી તે વનમાં ઘોડે દૂર જળાશય જેવું જણાય છે ત્યાં પાણી પીવા માટે જવાની રજા માગે છે અને ધટોત્કચ તેને જલદી પાણી પીને પાછા ફરવાની રજા આપે છે તે જાય છે અને વૃષ્ઠિ આઠણુ દવે કલ્પાંત કરે છે : ‘મારો જે વંશરૂપી મનોરૂપ વત ત્રણ શિખરવાળો હતો તેનું એક શિખર તૂટી પડતાં મને ખૂબ સંતાપ થાય છે હાલ પુત્ર, ખરે તું ગયો જ. હે સુવાન. હે પુવાનીને યોગ્ય કાંતિવાળા, નિયમમાં રત અને અધ્યયનમાં લાગેલી બુધ્ધિવાળા, હાથીએ ભાંગી નાખેલા ફોલાવાળા વૃક્ષની માફક તું વિનાશ પામીય, ૫ આઠણુપુત્રને વાર લાગે છે એટલે ધટોત્કચ તેને બોલાવવાનું કહે છે તેની ઉપગ આઠણુ શરૂ થાય છે. આખરે નાના ભાઈ પાસેથી દ્વિતીય પુત્રનું ‘મધ્યમ’ એવું નામ જાણીને તે ધટોત્કચ ખૂબ પાડે છે અને એ સાંભળીને પાંડવમધ્યમ બીમ દાખવ થાય છે આ રથને પ્રથમ દરય પૂરું થાય છે.

આ પ્રથમ દરયમાં શરૂમાં ત્રાસનું અને પછી કરણનું વાનાવરણ, ઉપસાવવામાં લેખક સફળ થયા છે ધટોત્કચનું અનુસરણ અને તેનું પર્યાન, આત્મબલિદાન માટે સંપૂર્ણ કુટુંબની તૈયારી, મધ્યમની ન છૂટકે પસંદગી, મધ્યમની વિદ્યા અને વૃદ્ધ આઠણુદંપતીનો શોક વગેરે પ્રસંગો કવિની નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓના દ્યોતક છે

૫. યદ્વિશ્વજ્ઞો મમ ત્વાષ્ટીન્મનોજ્ઞો વક્ષપર્વતઃ ।

ઇ મધ્યમઃ પ્રમજ્ઞેન મનસ્તપતિ મે મૃગન્ ॥

હા પુત્ર ! કથં જન એવ ।

તદણ તદજતાતુસ્પકાન્ત

મિથમવરાધ્યયનપ્રવૃત્તિદે ।

અવમિદ્ બાહ્યરાત્રદન્તિમાન-

૨૪૮૪૬૬ ચારવલિ પુષ્કિનો વિનાશમ્ ॥-૨૩-૨૪

દ્વિતીય-દશ્ય

અનપેક્ષિત સમયે અને અનપેક્ષિત રૂપે પિતા અને પુત્રના મિલનનું અહીં નિરૂપણ થયું છે ઘટોત્કચ માતાને માટે ભક્ત્યરૂપે નિશ્ચિત ચર્ધ ચૂકેના એવા મધ્યમને-બ્રાહ્મણમધ્યમને જલદી આવવા માટે બૂમો પાડે છે અને તેના બદલે પાંડવમધ્યમ એટલે ભીમ દાખન થાય છે ભીમને બોલાવનારનો સ્વર અર્જુનના જેવો જણાય છે તે નજીક આવીને દેખે છે તો તેને ભ્રમ્ય પૌરુષેય આકૃતિ જણાય છે સિંહ સમાન મુખ, સિંહ સમ દાઢ મદિરા જેવી આંખો, સિંગધ ગભીર કંઠ, વિશાળ વક્ત્રચળ, હાથી જેવી ચાલ આ મધુ જોઈ તેને આ ઠોઈ લોકવીરનો પુત્ર છે તેમ ખાતરી થાય છે વીર વીરને પિછાને તેમ ઘટોત્કચને પણ ભીમ દર્શનીય જણાય છે સિંહ સમ વદન અને સુવર્ણના તાલ જેવા હાથ વગેરેથી આ કદાચ ભગવાન વિષ્ણુ હશે એવું તેને લાગે છે

ભીમ પોતાની જાતને મધ્યમ તરીકે ઓળખાવે છે આથી ઘટોત્કચને આશ્ચર્ય થાય છે અને ભીમ ગણાવે છે કે તે આઠ રીતે મધ્યમ છે ૧ અને આ વૃધ્ધ બ્રાહ્મણ પામી જાય છે કે આ પાંડવમધ્યમ ભીમ છે આથી તેને આનંદ થાય છે

દરમ્યાન બ્રાહ્મણમધ્યમ પાણી પીને પાછો ફરે છે અને તેને લઈને ઘટોત્કચ જવાની તૈયારી કરે છે ત્યારે બ્રાહ્મણ ભીમને ફરિયાદ કરે છે કે તે સહકુટુંબ વનમાથી પસાર થતો હોય છે ત્યાં આ રાક્ષસ આવીને સમગ્ર કુટુંબને પરેશાન કરે છે અને તે ભીમનું રક્ષણ માગે

૧ મધ્યમોઽહમવધ્યાનામુત્સિક્તાનાં ચ મધ્યમ ।

મધ્યમોઽહં શિતૌ મદ્ર બ્રાતૃણામપિ મધ્યમ ॥

× × × ×

મધ્યમ વચમૃતાનાં પાર્થિવાનાં ચ મધ્યમ ।

મયે ચ મધ્યમો હોકે સર્વકાર્યેષ મધ્યમ ॥ ૩૮-૩૯

છે તરતે ભીમ ઘટોત્કચને રોકે છે અને પૂછે છે કે પુત્રરૂપી નક્ષત્રીથી વ્યાપ્ત એવા આ વિપ્રચંદ્ર મોટા તું રાહુ જેવો ક્યાંથી આવ્યો છે ? હા, હા રાહુ જ આવો હિડાહિ જવાગ ઘટોત્કચ આપે છે અને બ્રાહ્મણ સર્વ અપરાધોમાં અવધ્ય હોવાથી તેને મૂકી દે એમ ભીમ ઘટોત્કચને આદેશ આપે છે પણ એ કહી દે છે 'નહી' મુકાય.' ભીમને આ બાવ-શૌર્યથી આશ્ચર્ય થાય છે તેને અભિમન્યુની યાદ આવે છે. તે ફરીને બ્રાહ્મણપુત્રને છોડી દેવાની વાત કરે છે. ઘટોત્કચ જડબેસલાક ઉત્તર આપે છે, કે આને છોડી દે એમ જો વિશ્વાસપૂર્વક મારો બાપ કહે તો પણ હું છોડીશ નહિ, કારણ મેં તેને માતાની આજ્ઞાથી પકડ્યો છે. માતાની આજ્ઞાની વાત આવતા ભીમ પણ તેની સર્વોપરિતા સ્વીકારે છે. અને માતાની આજ્ઞા માનીને તો તેઓની આવી દયા થઈ છે એમ કહે છે.

આ પછી ભીમ ઘટોત્કચને તેની માતા ઠાણુ છે ? તેવો પ્રશ્ન કરે છે. અને તેના ઘટોત્કચ ગૌરવપૂર્વક જણાવે છે કે કૌરવકુળના દીપક મહાત્મા મધ્યમપાંડવ દ્વારા, જેવી રીતે પૂર્ણચન્દ્રથી આકાશ તેમ સનાથ જનેની હિડિંબા મારી માતા છે. ભીમને આ સાંભળી આનંદ થાય છે. રૂપ, બળ, સર્વ બધું જ આ બાળકનું તેના વડીલો જેવું છે પરંતુ પ્રજા તરફ કરુણાનો અભાવ એનામાં ક્યાંથી આવ્યો ? આવો એક પ્રશ્ન ભીમને થાય છે.

ભીમ પેલા બ્રાહ્મણ બાળકને છોડી દેનાનું કહે છે ઘટોત્કચ ના પાડે છે એટલે ભીમ બ્રાહ્મણને તેના પુત્ર પાછો લેવાનું કહે છે અને 'હું ઘટોત્કચને અનુસરીશ' એમ જાહેર કરે છે મધ્યમ તેમ કરવાની ના પાડે છે, પરંતુ ક્ષત્રિય હોવાથી ભીમ પોતાના પ્રાણથી બ્રાહ્મણના

૭ મુચ્ચતામિતિ વિષયં પ્રયતિ ચદિ મે વિતા ।

ન મુચ્યતે તથાપ્યેય વૃદ્ધીતો માતૃગણા ॥—૧૬

૮. માતા કિલ મતૃગણા દેવતાનાં ચ. દેવતામ્ —૧૭-અ

શરીરની રક્ષા કરવા 'ધમ્મે' છે એવું જાહેર કરે--છે.) આ 'ક્ષત્રિય' વચ્ચે પડે છે એ જાણી તેને જ મારીને લઈ જવાનું ઘટોત્કચ નક્કી કરે છે. તો...

'લીમ' અને ઘટોત્કચ વચ્ચે 'વાક્યુદનો' આરંભ થાય છે. 'લીમ' એને 'મંત્રપુત્ર' इति જાને (હું તને મારો છોકરો હોય એમ માનું છું.) એમ કહે છે આથી ઘટોત્કચ વંધુ ગુસ્સે ચાય છે. અને લીમ રસ્તો કાઢે છે કે ક્ષત્રિયો સઘળી પ્રજાને પુત્ર કહે છે એટલે મેં તને મારો પુત્ર કહ્યો છે. આને ઘટોત્કચ 'ડરપોકનું' 'હથિયાર' કહે છે. લીમ સોગંદપૂર્વક કહે છે કે હું લય નથી જાણતો. તેને તારી પાસેથી જણાવા 'ધમ્મું' છું. લીમને ઘટોત્કચ હથિયાર લેવાનું કહે છે. લીમ કહે છે મારો હાથ એ જ હથિયાર છે ઘટોત્કચને આ કાર્ય પોતાના પિતા લીમસેન જેવું જણાય છે. લીમ પ્રશ્ન કરે છે કે બ્રહ્મા, શિવ, કૃષ્ણ, ઇન્દ્ર, કાર્તિકેય વગેરેમાં તારો બાપ કોના જેવો છે? જવાબમાં ઘટોત્કચ કહે છે બધા જેવો. લીમ આને જુદાણું ગણાવે છે અને હવે બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે. ઘટોત્કચ જાડ અને પછી પર્વતનું શિખર ઉપાડીને નાખે છે. પણ લીમને કોઈ ઈર્ષ્યા થતી નથી. પછી તે મહાસુદ્ધ લડે છે પણ તેમાંય લીમ હારતો નથી. એટલે તે માયા-પાશથી લીમને બાંધે છે. પણ લીમ લગવાનું શિવની કૃપાથી મળેલા માયાપાશમોક્ષમંત્રથી છૂટી જાય છે. પછી પહેલાંની રસત મુજબ લીમ ઘટોત્કચ પાછળ જાય છે આથી યુદ્ધ આગળજે ધરો શોક થાય છે.

આ દ્વિતીય દશ્યમાં પાંડવમધ્યમ લીમ અને ઘટોત્કચનું મિલન વર્ણવાયું છે. પિતા અને પુત્રનું મિલન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઘણે સ્થળે છે. દા. ત. પંચરાત્ર, જીરભંગ, અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ. વિક્રમોર્વશીય, ઉત્તર રામચરિત. આ બધામાં અહીં આવતું મિલન વિચક્ષણ છે. ગિતા જાણી જાય છે કે આ મારો પુત્ર છે છતાં એ બોલતા નથી. અને પુત્ર સર્વ પ્રકારે - પિતાને મારવા પ્રયત્ન કરે છે. તેના બળ અને

પરાક્રમેથી પિતાને સંતોષ થાય છે, એક રથને તો ભીમને પોતાનો પણ ખરેખર બળવાન થતો હાગે છે. તથા કહી દે છે કે હે દુર્યોધન, તારો શત્રુપક્ષ બળવાન થાય છે. તું તારું રક્ષણ કર. બીજી બાજુ પુત્રપક્ષે સંપૂર્ણ અધિકાર છે. તે પોતાના પિતા સાથે લડી રહ્યો છે તેનો તેને સહેજ પશુ ખ્યાલ નથી.

આ યુદ્ધ દરમિયાન તપ્તા પર આવતું પાણી અને માયાપાંડના બંધનની વાત નોંધપાત્ર છે. અહીં એક ક્ષતિ જેવું જણાય છે. ભીમ મધ્યમ તરીકે પોતાની ઓળખાણ અનેક રીતે આપે છે અને તે સાંભળીને વૃદ્ધ પ્રાહ્લય મોટેથી ખેલી જાડે છે કે સાચે જ આ પાંડવ મધ્યમ (એકીમ) આપણને મૃત્યુના ગર્વમાંથી મુક્ત કરવા માટે અહીં આવીને જોશે છે. આ શ્લોક અર્વાચ્ય કે આત્મગત તરીકે કહેવાયો નથી. એટલે સ્વીકારવું પડે કે સહુએ તે સાંભળ્યો છે. તો પછી તે ઘટોત્કચે પણ સાંભળ્યો જ હોવો જોઈએ અને જો ઘટોત્કચે પણ એ સાંભળ્યો હોય તો તેને આ પોતાનો પિતા પાંડવમધ્યમ ભીમસેન છે તેવો ખ્યાલ આવી જવો જોઈએ પણ તેવો દાર્ઢ્ય ખ્યાલ ઘટોત્કચને આપ્યો હોય તેવું અહીં દર્શાવ્યું નથી અને 'શૂલ કેમ ન ગણી શકાય ? પણ ભાસમાં આવું ઘણું ચલાવી લેવું પડે છે. અથવા અપવાર્થ એવું નાટ્યસૂત્રન રહી ગયું હશે અમ માનવું પડે.

બીજો એક અંગુલિનિર્દેશ. ભીમના આગમન પહેલાં થોડી વાનાકાની બાદ પ્રાહ્લયકુટુંબ મધ્યમ પુત્રને બાકીના કુટુંબના સભ્ય મોટે જવા દેવા અનિચ્છાએ તૈયાર થાય છે અહીં ઘટોત્કચ આખા કુટુંબને ભારી નાખવા તૈયાર થતો નથી. પરંતુ કેવળ માતાની આજ્ઞાને

૮. ઓઃ મુર્યોધન । ઘપંતે તિ શત્રુપથઃ । જરતછો મેઘ ।

૯. મધ્યમમિતિ સંપ્રોક્તે નૂન વાચસ્પત્યસ ।

અસ્માન્ મોકુચિદ્વાપાતો દર્શન્યુચોરિચોત્પત્તઃ ॥—૧૦

માન આપવા ખાતર આ 'અકૃત્ય' કરવા તે તૈયાર થયો છે ૧૦ ફક્ત તે જ્યારે બ્રાહ્મણ બિલકુલ ઘસીને ના પાડે છે ત્યારે થોડો ડર બતાવવા માટે કહે છે કે, હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તું માગવામા આવે છતાં એક પુત્રને નહિ આપે તો ક્ષણમાત્રમા સકુદૃબ વિનાશને પામીશ ૧૧ અહીં તેનો હેતુ આખા કુદૃબને મારી નાખવાનો નથી પરંતુ કેવળ પોતાની માતાના બાહાર માટે એક પુત્ર મેળવવા થોડો દમ લીડાવવાની તેની નેમ છે અને એક પુત્ર મળવાનું નક્કી થતા તે બાકીનાને છોડી દે છે આમ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કે ઘટોત્કચ આખા કુદૃબને મારી નાખવા માટે નહિ પણ કેવળ માતાની આરાધી ફક્ત એક પુત્રને લઈ જવા ઇચ્છે છે પણ પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ભીમને ફરિયાદ કરતી વખતે કહે છે કે મને મારા પુત્રો અને પત્ની સાથે મારી નાખવા માટે આ રાક્ષસ ઘસી આવે છે ૧૨ આ ખરેખર ઘટોત્કચના પાત્રને ઘોર અન્યાય ન કહેવાય ? તેણે બ્રાહ્મણના સમગ્ર કુદૃબને મારી નાખવાની કલ્પના પણ કરી નથી અહીં આવા વર્ણનમાં ભાસની ખેદરકારી જણાય છે એમ કબૂલવું રહ્યું

તૃતીય-દ્રશ્ય

આ નાટકનું અન્ય કરતાં સરખોમણીમા નાનું છતાં વધુ મહત્ત્વનું દ્રશ્ય છે નાટકનું શીર્ષક જોતો નિર્દેશ કરે છે તે મધ્યમ એટલે ભીમના હિડિમ્બા સાથેના મિનનનું દ્રશ્ય અહીં રજૂ થયું છે ભીમને પૂર્વશરત મુજબ ઘટોત્કચ પોતાની પાછળ પાછળ પોતાની માતાના નિવાસસ્થાન નજીક લાવી બહાર જોતો રાખે છે

૧૦ અકાર્યમેતચ મયાચ કાર્ય

માતુર્નિયોગાદપનીય શઙ્કામ્—૧-વ

૧૧ યચર્થિતો દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! પુત્રમેક ન મુચ્ચસિ ।

સકુદૃમ્બ ક્ષણેનૈવ વિનાશમુપયાસ્યસિ ॥—૧૪

૧૨ સમુત્પરિજનં મો ! હન્તુકામોમ્બુપૈતિ ॥—૧૨-વ

અને પોતે માતાને નિવેદન કરવા બળ છે. તે માતાને જણાવે છે કે તેના આહાર માટે તે એક માણસને લાવ્યો છે. માતા બહાર આવી આશીર્વાદ આપી વિગત પૂછે છે અને બન્ને વચ્ચે વાર્તાલાપ માસે છે :

હિડિમ્બા-કેવો માણસ લાવ્યો છું ?

ધટોત્કચ-માતા, કેવળ વાણીથી-કહેવામાં જ માણસ, વીર્યથી નહિ.

હિડિમ્બા-શું આહણુ છે ?

ધટોત્કચ-આહણુ નથી.

હિડિમ્બા-અથવા ધરડો છે ?

ધટોત્કચ-ધરડો નથી.

હિડિમ્બા-શું બાળક છે ?

ધટોત્કચ-બાળક નથી

હિડિમ્બા-જો એમ હોય તો હું તેને જોઈશ.

અને ભીમને જોઈને હિડિમ્બા ધટોત્કચને પૂછે છે કે હું તું આ માણસ લાવ્યો ? (કિમેષ માતુષઃ આનીતઃ ?) ધટોત્કચને આશ્ચર્ય થાય છે. આ તો આપણું દેવત છે એમ કહી હિડિમ્બા ધટોત્કચને ખાતરી કરાવવા ભીમની નજીક જઈ કહે છે : જલ્પ માત્રુષ્ય ।

ભીમને આ બધાથી આશ્ચર્ય થાય છે તેની અને હિડિમ્બાની વચ્ચે થયેલો વાર્તાલાપ નોંધપાત્ર છે ૧૭

ભીમસેન-.....

હિડિમ્બા આ શું છે ?

હિડિમ્બા-(કાનમાં) એ તો આમ છે.

ભીમસેન-તું જાતથી રાક્ષસી છે, આચાર્યી નહિ

૧૧ મીમસેન :-.....

હિડિમ્બે । કિમિદમ્ ।

હિડિમ્બા :- (કર્ષે) રેરામિર ।

મીમસેન :- અત્યા રાક્ષસી, ન સમુદાકારોગ ।

માતો હવે ઘટોત્કચને પોતાના પિતાને પ્રણામ કરવાનું કહે છે. તે પોતાનો અત્તાનમાં થયેલા અપરાધની માફી માગે છે. ભીમ, તે તો પહેલેથી જ માફ કરેલ છે એમ કહીને ભેટ છે, અને આશીર્વાદ આપે છે. બ્રાહ્મણ કેશવદાસને સહુ વંદન કરી વિદાય આપે છે અને ભરતવાક્યથી નાટકનો અંત આવે છે.

જેનો અંત સારો એવું સપણું સારું એ નિયમ મુજબ આ નાટક સુખાંત બને છે. ભીમ અને દિડિમ્બાનું મિલન થયેલું લેખકે ઉપવાસના પારથુની વાત અને બ્રાહ્મણ કુટુંબની કથા કહેવી છે અને મધુર સંવાદોમાં, મધુર વાતાવરણમાં મધુર અંત થેલો છે. અહીં અલિલમ્ મધુરમ્ એમ કહી શકાય. દિડિમ્બા અને ભીમનાં મિલનમાં મુગ્ધશ્ચારનું મધુરું આયોજન છે. જ્યારે ઘટોત્કચ અને ભીમની ઝગાળાણ અદ્ભુત રસને દર્શાવે છે.

મધ્યમવ્યાયોગનું મૂળ

ભાસના મહાભારતની કથાને આધારે રચાયેલા નાટકોમાં મધ્યમવ્યાયોગનું સ્થાન છે. ઘટોત્કચ, ભીમસેન અને દિડિમ્બા આ ત્રણ મુખ્ય પાત્રો પણ મહાભારતની કથાનાં પાત્રો છે. આ નાટકના કથાનકના મૂળ તરીકે વિદ્વાનો ત્રણ સ્થળોને ગણાવે છે :

- (૧) મહાભારતના આદિપર્વમાં આવેલ દિડિમ્બવધપર્વ
- (૨) મહાભારતના આદિપર્વમાં આવેલ બલ્લવધપર્વ
- (૩) ઐતરેય બ્રાહ્મણાન્તરગત શ્વનઃશેપતું આખ્યાન

મહાભારતના આદિપર્વમાં આવેલા દિડિમ્બવધપર્વમાં આપણને દિડિમ્બાનો પ્રથમ પરિચય મળે છે. તે દિડિમ્બનામના રાક્ષસની બહેન છે. આ રાક્ષસને મનુષ્યની ગંધ આવે છે એટલે તે પોતાની બહેનને તપાસ કરવા મોકલે છે. વનમાં તપાસ કરતાં દિડિમ્બા સૂતેલા કુંતા તેમજ ચાર પાંડવોને અને તેઓની યોદ્ધા કરતા ભીમસેનને દેખે

છે. અને ભીમના તરફ તે આકર્ષાવાથી, સુંદરીનું રૂપ લઈ, ભીમ પ્રાપ્તે આવે છે. બીજી બાજુ ધાર્યા કરતાં વધુ વાર થતાં હિડિમ્બા રાક્ષસ બને આવે છે અને ભીમને અને પોતાની બહેનને, જોઈને ગુસ્સે ઝાંઝાળે અને મારી નાખવાની ધમકી આપે છે. ભીમ હિડિમ્બાનો વધ કરે છે અને અંતે હિડિમ્બા સાથે લગ્ન કરે છે અને તેને ધટોત્કચ નામનો પુત્ર થાય છે. આ પુત્ર મહાભારતના યુધ્ધમાં કર્ણને ધન્ત્રે આપેલી શક્તિ દ્વારા હણાય છે.

હિડિમ્બવધપર્વ પછી આવતા બકવધપર્વની કથા મુજબ કુંતા એકવાર રુદન કરતા બ્રાહ્મણ કુટુંબને સાંભળે છે. નગરનું રક્ષણ બક નામના અસુરે કર્યું હોવાથી તેને અમુક ખોરાક અને એક માણસ વારાંકરતી મોકલાવે એવું નક્કી થયું હોય છે. આ વખતે આ બ્રાહ્મણ કુટુંબનો વારો હોય છે. તેથી પહેલાં કુંતા સાથે બ્રાહ્મણ જવાં તૈયાર થાય છે. પછી અનેક દલીલો બાદ તેની પેત્રી જર્વા તૈયાર થાય છે. આ માતા-પિતાનો વિવાદ સાંભળી પુત્રી જવાની તૈયારી બતાવે છે. કુંતા આ બધું સાંભળ્યા પછી ત્યાં આવીને ભીમને મોકલવાનું સૂચન કરે છે અને અંતે ભીમ જઈને તે બક રાક્ષસનો વધ કરે છે.

ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં યજુર્વેદના આખ્યાન આવે છે. તેમાં અજિત નામનો બ્રાહ્મણ પોતાના ત્રણ પુત્રોમાંથી મધ્યમ પુત્રનું વેચાણ કરે છે. પિતા મોટા પુત્રને વહાલો કરે છે અને માતા કનિષ્ઠ પુત્રને આપતી નથી. આથી દ્રવ્યને ખાતર અજિત મધ્યમ પુત્રને વેચે છે.

આ ત્રણે રચણે કથાનકના ચોડા-વાણ્ણાતાણ્ણા વેરાયેલા મળે છે. હિડિમ્બા ભીમ અને ધટોત્કચનું પાત્ર અથમકથામાં મળે છે. તેથી વધુ કંઈ મળતું નથી. કુટુંબને બચાવવા મટિ બ્રાહ્મણ કુટુંબના સભ્યોમાં જે અદ્વમહમિકા છે તે બકવધના પ્રસંગ સાથે સરખાવી શકાય. ન્યારે પિતા જ્યેષ્ઠ પુત્રનો પક્ષ કરે અને માતા કનિષ્ઠને વહાલો કરે, પરિણામે

મધ્યમ માતાપિતા તરફથી સરખામણીમાં ઓછો પ્રેમ મેળવે છે એટલે કયાંય શન:શેપના આખ્યાનને મળતો આવે છે બાકી આ કથાનકોનું અને મધ્યમઆયોગનું ઘણી ઘણી બાજતમાં સામ્ય નથી.

કવિકૃત પરિવર્તન

(૧) મૂળ મહાભારતમાં ઘટોત્કચના જન્મ પછી હિડિમ્બા અને લીમને ફરી વનમાં મળતાં દર્શાવ્યાં જ નથી. જ્યારે તેઓનું પુત્ર-જન્મ પછીનું પુનર્મિલન એ આ નાટકનું મુખ્ય કથાનક (Central Theme) છે.

(૨) પિતા અને પુત્રનું મિલન સમયે થતું યુદ્ધ કવિએ કેવળ ક'પનાથી જ વર્ણવ્યું છે

(૩) બ્રાહ્મણની કથાને મૂળ કથાના અવતરણ કાળે અવાન્તર કથારૂપે કવિએ રજૂ કરી છે

(૪) બ્રાહ્મણના કુટુંબમાં કુટુંબના રક્ષણ માટે દરેક સભ્યની સ્વાર્થાણની તૈયારી કવિની મૌલિક કલ્પનાનું પરિણામ છે. અલ્પબત્ત આનો થોડો અણસારો બકવધપર્વમાં છે ખરો

(૫) બ્રાહ્મણની કથા દરમ્યાન બ્રાહ્મણોના સામાજિક મોભા અને મહત્વની વાત કવિની જ રજૂઆત છે

(૬) ઘટોત્કચના પાત્રમાં લેખકે તેના વર્ણન અને વર્તનમાં, દેખાવ અને દિલમાં ધરમૂળથી ફેરફારો કર્યા છે દા ત.

(જ) મહાભારત મુજબ તેનું માથું ઘડાની માફક તદ્દન બોહું-વાળ વિનાનું છે^૧ જ્યારે ભાસે તેના મસ્તક પર પીળા, લાંબા કેશ વર્ણવ્યા છે^૨

૧. ઘટો દાસ્યોત્કચ (દ અસ્ય ઠટકચ.) ઇતિ માતા તે પ્રત્યભાવત ।

અબ્રવીતેન નામાસ્ય ઘટોત્કચ ઇતિ સ્મ દ ।

૨ તરુણરવિકરપ્રકીર્ણકેશો ।-૪

કનકકપિશકેશઃ ।-૫

વીરવિમ્બિલકેશઃ ।-૨૬

(વ) રક્ષસ' હોવા છતાં' બ્રાહ્મણો તરફ દયાવાળો, તેઓનું' પૃથ્વી પર મર્દત્વ સમજનારો અને માતાની આશાનું' પાલન કરનારો રક્ષાઓ છે.

(જ) માતાની આશાનું' તે શબ્દશઃ પાલન કરતો હોવા છતાં માણસને મારવા હર્ષ જવો એ 'અદૃશ્ય' છે એમ તે સ્પષ્ટ સમજે છે. * દૂંકમાં તેના પાત્રમાં માનવીય ગુણોનો અધ્યારોપ સફળતા- પૂર્વક લેખકે કર્યો છે.

(ઝ) દિડિખાના પાત્રમાં લેખકે માનવસ્ત્રીસદૃશ બાવેનો અધ્યારોપ કર્યો છે. તેની પતિમિલન માટેની યુક્તિ તેના હૃદયગત કોમળ બાવેની અભિવ્યક્તિ છે. આથી તો અતે લીમ તેને નિશ્ચિતી જ રક્ષસી ગણે છે, આચારથી નહિ *

(ટ) બીજી બાજુ યનઃશેષના આખ્યાન સાથે સરખાવતાં અનેક બાબતમાં આ નાટક જુદું' તરી આવે છે

(થ) ત્યાં પુત્રનો વિક્રમ લોભથી થયો છે, જ્યારે અહીં' પુત્રને' આખા કુટુંબના રક્ષણ માટે ત્યજવો પડ્યો છે સર્વનાશ આવી પડતાં કંઈકે ત્યજી બાકીનું' બચાવવાનો સંતોષ છે.

(દ) ત્યં બ્રાહ્મણપુત્રનો વિક્રમ તેની ઇચ્છા જાણ્યા વિના જ થયો છે. જ્યારે અહીં' બ્રાહ્મણમધ્યમ પોતાના કુટુંબના રક્ષણ માટે સ્વેચ્છાએ શક્તિ થવા જાય છે.

(ધ) ત્યાં બ્રાહ્મણ બાળકને વડુબુને ભોગ આપવા માટે પૈસા આપી ખરીદવામાં આવે છે. અહીં' તો માતાના ઉપવાસના પારખા માટે પટોત્કચ કંઈ પણ મત્સ્ય આપ્યા વિના જગપૂર્વક સર્પ જાય છે. આ અને બીજા ઠેરસાકે ભેદના મુદ્દા રચાવાયા છે

૧. અક્ષાર્યમેજઞ મહાદશર્ચે માતુર્મિદાગદગ્નીઞ શશ્વત્ ૧-૪

૪. કૌમહેવ-આજ્ઞા રાણસી, જ હમુદાચારેન :

આમ ઉપરની વિસ્તૃત ચર્ચા પરથી, જણાય છે કે ભાસે મહા ભારતનાં પાત્રો પસંદ કરીને અને કોઈ કથા-દેવકથાભાષી એકાદ બે વિચારોને ગોઠવીને મધ્યમ-ન્યાયોગની રચના કરી છે આ નાટકની રચનામાં લેખકની સમક્ષ શ્રાવણોત્તુ તત્કાલીન સમાજમાં મહત્વનું સ્થાન વર્ણુવાની વૃત્તિ અને કુટુંબનો રક્ષણ કાળે 'ઓત્તમસંમર્ષણ' કરવાની મનોવૃત્તિને સખળ રીતે રજૂ કરવાનો આદર્શ હોય તેમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી અને તેમ કરવામાં લેખક મેદાન આરી ગયા છે એમ કહી શકાય.

ભાસના આ અને અન્ય મહાકાવ્યોને આધારે રચાયેલા નાટકોના અનુશીલન પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ભાસને 'કાવ્યેર ઉવેક્ષિત' પાત્રોના ઉદ્ઘાતીકરણ (Sublimation of Ignored Character) મા ખૂબ રસ છે. ઘટોત્કચ કે હિડિમ્બાના પાત્રોને વ્યાપ્તિ જોટલું મહત્વ કે માન નથી આપ્યા તેથી વધુ મહત્વ અને માન ભાસે આપ્યા છે એટલું જ નહિ પરંતુ માનવીય ભાવનાના લબ્ધ રૂપેરી રંગે રંગીને તે બંને પાત્રોને અહીં વધુ ઊજળા રજૂ કરવામાં ભાસે પોતાની કલ્પનાનો પ્રવાહ રેલાવ્યો છે.

મધ્યમન્યાયોગ : શીર્ષક

મધ્યમ-ન્યાયોગના શીર્ષકને ત્રણ રીતે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે

(૧) મધ્યમમધિકૃત્ય કૃતો વ્યાયોગસંજ્ઞો નાટ્યપ્રકાર મધ્યમ એટલે ભીમને આધારે રચવામાં આવેલ વ્યાયોગ નામનો નાટ્યપ્રકાર, મધ્યમ એટલે ભીમસેન પાંચ પાડવો તેમાં આમાં તો ગણુતા અર્જુન બરાબર મધ્યમ એટલે વયોદ કહેવાય અને વેણીસ હાર નાટકમાં અર્જુન પોતાને મધ્યમ તરીકે ઓળખાવે છે. ૨૧ પુણ્ય ભાસ દેવળ કુતાના ત્રણ પુત્રોને લક્ષ્મી રાખીને ભીમને મધ્યમ ગણુતા જણાય છે. ૫ ચરણમાં

તે ભીમને માટે અભિમન્યુને મધ્યમસ્તાતઃ શબ્દ યોજતો બતાવે છે. અને આ નાટકમાં ભીમ પોતે આઠ રીતે મધ્યમ છે એવું દર્શાવે છે.^૨ વળી ભગવદાનપર્વમાં કુન્તી પણ ભીમને મધ્યમ કહે છે.^૩ આ મધ્યમ એટલે પાંડવમધ્યમ ભીમને અનુલક્ષીને જે વ્યાયોગની રચના થઈ તે મધ્યમન્યાયોગ.(વ્યાયોગની વિસ્તૃત અર્થાં 'નાટ્યપ્રકાર'માં હવે પછી થશે.)

(૨) મધ્યમ(મીમ)સ્ય દ્વિદિમ્બયા સદ્ વ્યાયોગઃ (વિ + આ + યોગઃ = વિશેષણ સંયોગઃ)

વ્યાયોગ શબ્દને રૂપકના એક પ્રકાર તરીકે ન લેતાં કેવળ વ્યુત્પત્તિના અર્થમાં લઈએ તો તેનો અર્થ વિશિષ્ટ રીતે મિત્રન એવો થાય. અને એ રીતે જોઈએ તો નાટકના અંતે ભીમ અને દિડિમ્યાનું મિત્રન થતું દર્શાવ્યું છે. આથી ભીમનું દિડિમ્યા સાથેનું વિશિષ્ટ પ્રકારે મિત્રન એવો અર્થ પણ ધરાવી શકાય.

(૩) મધ્યમો (મીમો) જ્ઞાત્રણકુમારયઃ વ્યાયુગ્યતે અસ્મિન્ ઇતિ નાટકમ્ ।

જ્યાં બે મધ્યમ-એક પાંડવમધ્યમ ભીમ અને બીજો બ્રાહ્મણ કુમાર મધ્યમ-મજે છે તે નાટક. અહીં મુખ્ય કથાનક અને બીજી કથાનક-ભીમની વાત અને બ્રાહ્મણ કુટુંબની વાત-એમ બંનેને સીધાંમાં સમાવી

૨. મધ્યમોઽહમવધ્યાનામુત્થિષ્ઠાનો ચ મધ્યમઃ ।

મધ્યમોઽહં ધિર્વૈ મદ બ્રાતૃનામપિ મધ્યમઃ ॥

+

+

+

મધ્યમઃ વસ્યભૂતાનો પાર્થિવાનો ચ મધ્યમઃ ।

મયે ચ મધ્યમો ભોકે સર્વેઘર્યેષુ મધ્યમઃ ॥ ૨૮-૨૯

૩. તં મમાચક્ષ્વ વાળ્મેય કપમઘ જુહોદરઃ ।

આત્મે પરિવશદુઃ સ મધ્યમઃ પાન્દવો વલી । મદા. ૫-૬૦-૩૭

લેવાયા છે. આથી ડૉ. પુસાલકર ઉપર મુજબના ત્રણે અર્થો આપ્યા પછી છેલ્લાને સ્વીકારે છે.૪

પરંપરા આને વ્યાયોગ સ્વીકારે છે અને તેમાં વ્યાયોગનાં બધાં લક્ષણો પણ ઘટે છે. આ રીતે જોતાં પહેલી સમજૂતી વધુ બંધબેસતી જણાય છે.

મધ્યમવ્યાયોગ : નાટ્યપ્રકાર

સંસ્કૃતમાં નાટકના પર્વાયરૂપે રૂપક શબ્દ વપરાય છે. આ રૂપકને દશ્ય કાવ્ય કહેવામાં આવે છે અને તેના દશ પ્રકારો છે. તેમાં નાટક, પ્રકરણ, ભાણુ, વ્યાયોગ, સમવકાર, ડીમ, ઇદ્દામૃગ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે આમાં મધ્યમવ્યાયોગને કયો પ્રકાર ગણવો ?

પ્રા. ડોલરરાય માંકડ મધ્યમવ્યાયોગને ઇદ્દામૃગ ગણે છે ? ઇદ્દામૃગની વ્યાખ્યા જોતા જણાય છે કે આ મધ્યમવ્યાયોગમાં તેનાં બધાં લક્ષણો જેસી શકે તેમ નથી પણ જો વિવેકથી અનુશીલન કરવામાં આવે તો “અહીં” વ્યાયોગનાં બધાં લક્ષણો ધટી શકે છે વ્યાયોગનાં લક્ષણો દશરૂપક ?

૪ The last interpretation meaning “the work where two Madhyamas are brought to gather” appears to be better

A. D. Pusalkar. Bhasa study P. 201

૧. જુઓ : Types of Sanskrit Drama P. 59-61

૨. કથાતેતિવૃત્તો વ્યાયોગઃ કથાતોદ્ધતનરાશ્રયઃ ।

હીનોગર્ભવિમર્શમ્બિયા વીતી સ્યુર્દિમવત્સરાઃ ॥

અસ્ત્રીનિમિત્તસંગ્રામો,.....

દશરૂપક ૩-૧૦-૧૧

- સાહિત્યદર્પણુએ વગેરેમાં આપ્યા છે તે મુજબ નીચેનાં છે.
- (૧) વ્યાયોગમાં 'નાયક પ્રખ્યાત ધીરોદ્ધત અને રાજર્ષિ' (ક્ષત્રિય) કે દિવ્ય હોવો જોઈએ
- (૨) સ્ત્રીપાત્રો અસ્થ અને પુરુષપાત્રો બદ્ધ હોવાં જોઈએ.
- (૩) તેમાં કથાનક પ્રખ્યાત હોવું જોઈએ.
- (૪) તે એક અકતુ હોવું જોઈએ
- (૫) તેમાં યુદ્ધ હોય પણ સ્ત્રીના કારણે થયેયુ ન હોયુ જોઈએ, પણ બીજા કોઈ કારણથી થયેયુ જોઈએ
- (૬) તેમાં ગર્ભ અને વિમર્શ સધિ ન હોવી જોઈએ
- (૭) હાસ્ય, શૃંગાર અને શાંત સિવાયનો કોઈ ગ્સ મુખ્ય જોઈએ.

આ લક્ષણો મધ્યમવ્યાયોગમાં ધરાવના જણાય છે કે તેનો નાયક સામસેન ક્ષત્રિય છે દેવળ બે જ સ્ત્રીપાત્રો છે અને આખુ નાટક કંઈ એક અકતુ છે અહીં લીમ અને ઘટોત્કચનુ યુદ્ધ છે પણ તે કોઈ સ્ત્રી ખાતર નથી અને અહીં હાસ્ય કે શૃંગાર એ મુખ્ય ગ્સ નથી પણ વીર રમ મુખ્ય છે આમ વ્યાયોગના લક્ષણો અહીં અપદ્ધ રીતે લાગુ પડે છે વળી નાટકના નામમાં પણ લેખકે વ્યાયોગ શબ્દ જોડ્યો જ છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે આ મધ્યમવ્યાયોગ એ વ્યાયોગ નામનો રૂપકનો એક પ્રકાર છે

- ૩ રુમાનેતિશ્વત્તો વ્યાયોગ સ્વત્વસ્ત્રીગ્નસંયુત ।
 હીનો ગર્ભવિમર્શાધ્યા નરેન્દુમિરાશ્રિત ॥
 એકાદ્વય મરેદસ્ત્રીનિમિત્તસમરોદય ।
 કૈશિકીશ્વત્તિરહિત પ્રહ્યાતસ્ત્રાત્ર નાયક ॥
 રાજર્ષિરય દિવ્યો વા મયેદ્ધીરોદ્ધતથ સ. ।
 હાસ્યશ્ચત્તારશાન્તેભ્ય દ્વરેડ્વાજ્ઞિનો રસા ॥

મધ્યમવ્યાયોગમાં પાત્રાલેખન

મધ્યમવ્યાયોગમાં ભીમ, ઘટોત્કચ, હિડિમ્બા, વૃદ્ધ કેશવદાસ, વૃદ્ધા બ્રાહ્મણી અને તેમના ત્રણ પુત્રો—આમ કુલ્લે આઠ પાત્રો છે. નાટકીય મહત્ત્વની દૃષ્ટિએ જોતાં દરેક પાત્રનું આગવું વ્યક્તિત્વ છતું થયા વિના રહેતું નથી. પ્રખ્યાત પાત્રોના આલેખનમાં ભાસે જોઈતા સુધારા કર્યા છે. ખરું જોતાં તે આ નાટકનું સંપૂર્ણ કથાનક જ મૌલિક છે. તેથી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણી તથા તેમના પુત્રો પણ ભાસની કલ્પનાનાં જ પ્રસૂનો છે.

ભીમ : નાટ્યાત્મક દૃષ્ટિએ જોતાં ભીમનું સ્થાન મહત્ત્વપૂર્ણ છે. ઘટોત્કચ જ્યારે મધ્યમ બ્રાહ્મણપુત્રને શીઘ્ર આવરા બૂમો મારે છે ત્યારે ભીમ પોતાને—મધ્યમ પાંડવપુત્રને બોલાવવામાં આવે છે, એમ માની ઘટોત્કચ સમક્ષ ઉપરિચિત થાય છે. તેને જોતાં જ ઘટોત્કચને જાણે કોઈ બંધનું આગમન થયું હોય તેમ લાગે છે. તેની આકૃતિ પણ ભવ્ય તથા પ્રભાવશાળી છે.^૧ પરંતુ તેના આ શારીરિક બળે તેના હૃદયપક્ષને કુંઠિત નથી બનાવ્યું. દલિત તથા સંત્રસ્ત લોકો તેના હૃદયને પરિદ્રાવિત કરી શકે છે. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની સહાયની માગણીને તે સહર્ષ સ્વીકારી લે છે, અને મધ્યમ બ્રાહ્મણપુત્રની બદલીમાં રાક્ષસ-પુત્ર સાથે જવા પણ તૈયાર થાય છે. પરંતુ વાલુ જેવો દુર્નિગ્રહી અને અત્યંત તાકાતથી યુક્ત એવો ભીમ કોઈનો દોશવ્યે દોસ્વાય? ઘટોત્કચની તાકાત હોય, તો તે સ્વયં એને બળાત્કારથી લઈ જાય. બાહુ-યુદ્ધમાં જેને કદી પરિજેદ થતો નથી, એવા ભીમે ભય શું છે, એ તો

૧. સિંહાકૃતિઃ કનકતાલસમાનબાહુ—

મધ્યે તનુર્ગરુદ્ધપદ્મવિલિપ્તપદ્મઃ ।

વિષ્ણુર્મવેદ્ વિક્ષિપ્તામ્બુજપત્રનેત્રો

નેત્રે મમ્માહરતિ ચન્દ્રુરિવાગતોઽયમ્ ॥ -૨૭

કદી જાણ્યું નથી ૨ ઘટોત્કચની સર્વે રાક્ષસી શક્તિઓનો—તે સખળ પ્રતિકાર કરે છે. ઘટોત્કચ પોતાનો પુત્ર છે તેવી ખાતરી થયા પછી તેની પીરતા જોઈ દુર્યોધનનો શત્રુપક્ષ અર્થાત્ પાંડવપક્ષ જોરાવર થતો જાય છે, એ જાણી તે અત્યંત આનંદ અનુભવે છે.^૩

આમ નાટકની સંપૂર્ણ મહત્વની ક્રિયાઓનો—ઘટનાઓનો નિયંતા ઘટોત્કચ હોવા છતાં, ભાસ ભીમસેનનું અત્યંત પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ચિત્રિત કરવામાં પૂર્ણપણે સફળ નીવડ્યા છે મહાભારતના ચિરપરિચિત ભીમની ઉપર જ અહીં થોડો વધુ પ્રકાશ પાડ્યો છે.

ઘટોત્કચ : જ્યારે ઘટોત્કચના પાત્રાલેખનમાં નાટ્યકારે ઘણો ફેરફાર કર્યો છે. રાક્ષસીપુત્ર હોવા છતાં તેના પિતા તો એક માનવ છે, તેથી માનવીય સંવેદનો પણ તેના હૃદયમાં અનુભવાય છે. નિરપરાધ બ્રાહ્મણ કુટુંબને કષ્ટ દેતાં સ્વયં તેને પણ ગ્તાનિ તો અવશ્ય થાય છે. તે એ પણ જાણે છે કે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પૂજ્યતમ હોય છે. તો પણ માતાની આરાને માન આપીને તે અકાર્યને આચરવા ઉદ્દત થયો છે ૪ મધ્યમ બ્રાહ્મણપુત્રને કારણે તેની માતાના આહારની વેળ વધી જાય છે, તેથી તે માતૃભક્તિને કારણે વ્યાકુળ થઈ જાય છે. ઇશ્વની ભતિરાક્ષસ' શબ્દ તે વચનમ્ । એ ટકોરને કારણે તે નમ્ર બની જઈ ક્ષમા માગે છે, અને તેના આવા વર્તાવને કેવળ સ્વભાવદોષ જ ગણાવે છે. ઘટોત્કચનો શારીરિક દેખાવ પણ આકર્ષક છે. તેના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી ભીમ પ્રથમ દર્શને જ તેના તરફ આકૃષ્ટ થાય છે.^૫

૨. જુઓ: શયમિ સત્યેન મયં ન જાને-૪૧

૩. જુઓ: મુયોધન । વર્ધતે તે શત્રુપથઃ ।

૪. અઘાર્યમેતત્ત્વ મયાય કાર્યં

માતૃનિયોગાદવનીય પાદામ્ ।-૧

વિદ્વાસ્યઃ વિદ્વદંત્રો મપુનિમનયનઃ સ્તિગ્ધગમ્મીરક્ષ્ઠો

શત્રુમૂઃ શ્વેનનાભો દ્વિરદપતિઃપુત્રીપ્તવિન્નિષ્કેશઃ ।

ધ્વજારા વજ્રમખ્યો ગદ્યમગતિઃશ્વપીનાંસકાદુઃ

મુધ્યજં રાણસીમો વિપુનચલયુતો ભોક્તૃત્વસ્ય પુત્રઃ ૧૧-૨૬

તેનો કંઠસ્વર ધનંજયના જોવા છે. દર્પમાં તે અભિમન્યુથી જરા પણ
ઝતરે એવો નથી. પાંચે પાંડવોનો કોઈ ને કોઈ ગુણ તેણે ચોરી લીધો
હોય,^૬ એમ ભીમને લાગે છે,

ભીમ તેની તાકાતની પરીક્ષા કરવા જ જાણે તેના પિતાને ઉતારી
પાડે છે. તેથી તો તે ભીમની સાથે યુદ્ધ કરવા સુધી તૈયાર થઈ જાય
છે. આમ, ઘટોત્કચના પાત્રમાં વીરતા, દૃઢતા, કર્તવ્યપરાયણતા આદિ
માનવીય ગુણો સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.

હિડિમ્બા : હિડિમ્બાનું ચિરકલ્પિત રૂપ અત્યંત ભયાનક તથા
અમાનવીય છે. પણ અહીં તેનું વાસ્તવિક રૂપ અત્યંત સરળ અને
માનવીય છે. ખરું પૂછો તો તે કોઈ મનુષ્યનું ભક્ષણ કરવા ઇચ્છતી જ
નહોતી. પણ શતકુંભ નામક યજ્ઞમાં હાજરી આપવા પાંડવો મહર્ષિ
ધૌમ્યના આશ્રમમાં ગયા છે અને ભીમ આશ્રમની પરિપાલના માટે ત્યાં
જ છે એવી ખબર મળતાં તે ભીમના દર્શનની ઇચ્છાથી આવું પદ-
યન્ત્ર યોજવા પ્રેરાય છે. કોઈ માણસનું ભક્ષણ કરવાની રાક્ષસી ઇચ્છા
તેની હતી જ નહીં, એ સ્પષ્ટ છે. ભીમ તેને માટે ખરું જ કહે છે
કે તે કેવળ જન્મથી જ રાક્ષસી છે, વર્તનથી નહીં.^૭

કેશવદાસ : કેશવદાસમાં એક સાચા પિતા અને સદાચારી
આભણના દર્શન થાય છે. વનમાં અયાનક આવી પડેલી
મુશ્કેલીથી તે પ્રથમ તો ભયભીત બની જાય છે, પરંતુ
પાછળથી સ્વઅભિદાનથી પણ પોતાના પરિવારનું રક્ષણ કરવા પ્રેરાય છે.

૬. ભ્રાતૃણાં મમ સર્વેષાં કોડયં મે ગુણતસ્કરઃ । -૩૫-અ

૭. જાત્યા રાક્ષસી, નં સમુદાચારેણ । -૩૬-અ

ભાસે મધ્યમ બ્રાહ્મણપુત્રનું ચરિત્ર જોઈશું, કારુણ્યપૂર્ણ અંકિત કર્યું છે, તેટલું બીજા કોઈનું નહીં. જંભુ ભાઈઓમાં માતા નાનાને અને પિતા મોટા પુત્રને પ્યાર કરે. વડીલોમાં અગ્રિય એવો તે કોને પ્રિય થાય ? મૃત્યુને. કદાચ તેના માટે તો આત્મબલિદાન જ નિર્મિત થયું છે ને ! છતાં તેના મુખ પર વિપાદની નાનીશી રેખા દષ્ટિગોચર થતી નથી. સ્વરૂપ પણ આકારવિભ્રમ લક્ષિત થતો નથી. તે સહુર્પ મૃત્યુના મુખમાં જવા તૈયાર થાય છે, પોતાનાં માતા-પિતા તથા ભાઈઓના પ્રાણ બચાવવા માટે.

અન્ય જે બ્રાહ્મણપુત્રો તથા વૃદ્ધા બ્રાહ્મણીનું પણ અસરકારક રીતે પાત્રાલેખન થયું છે.

આમ પાત્રાલેખનની બાબતમાં ભાસે કૌશલની સાથે વૈનિધ્યનાં પણ દર્શન કરાવ્યાં છે. ભાસનાં પાત્રોની સૌથી વધુ વિશેષતા તો એ છે કે તેઓ અત્યંત વાસ્તવિક અને વ્યાવહારિક હોય છે. મધ્યમવ્યાયોગનાં પાત્રો પણ આ લક્ષીકનને જ પુષ્ટ કરે છે.

મધ્યમવ્યાયોગ કેટલાંક આદર્શો

ડૉ. પુસાલકરનું દૃઢ માનવું છે કે ભાસનાં નાટકોની રચનાનો હેતુ ઉપદેશાત્મક છે. ડોઈ રાજકુમારની સમક્ષ આદર્શોની રજૂઆત કરવા માટે ભાસે નાટકોની રચના કરી હશે ?^૧ અલગત તેઓની આ કલ્પના માટે વાસ્તવિક કારણ મૂળ સંસ્કૃતમાં ભાસ વિશેની ડોઈ દંતકથામાં પણ મળતું નથી. પરંતુ એક હકીકતનો આપણે સ્વીકાર અવરમ કરવો રહ્યો કે સંસ્કૃતમાં ‘આનંદને’ ‘સકલપ્રયોજનમૌલિમૂલ’ ગણ્યું હોવા છતાં કાન્તાસમિતિ ઉપદેશને અવશ્ય સ્થાન છે.

Art for the life sake ના સિદ્ધાન્તને સાહિત્યશાસ્ત્રીઓએ માન્ય રાખ્યો છે.^૨ આ રીતે જોઈએ તો ભાસના મહાભારતના અન્ય નાટકોની સરખામણીમાં મધ્યમવ્યાયોગમાં આડકતરો ઉપદેશ સુંદર રીતે રજૂ થયો છે. તેણે કેટલાક સામાજિક આદર્શોની તરફ સફળતાથી અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે. તેનું દર્શન આપણે અહીં વિગતે કરીશું.

પતિવ્રતા સ્ત્રી માટે પતિ એ જ એનો ધર્મ છે પતિ માટે સર્વસ્વનું અર્પણ—જીવનનું બલિદાન સ્ત્રી માટે ઇષ્ટ લેખાય.^૩

૨. The one-act plays seem to have been written by the poet specially with the purpose of instructing the princes ..P. 185

..we may say in general that they were written by the poet with a view to place certain ideals in life before all the public in general and the princes of his royal patron in perticular—P. 204 Bhasa A Study—A D. Pusalkar.

૨. કાવ્ય યજ્ઞસેડયંકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે ।

સઘ પરનિવૃત્તયે કાન્તાસમિતતયોપદેશયુજે ।

મમ્મટકૃત કાવ્યપ્રકાશ ૧-૨

૩. પતિમાત્રધર્મિણી પતિવ્રતેતિ નામ ।

કુટુંબમાં મોટા પુત્ર શ્રેષ્ઠ ગણાય અને તે માતાપિતાને પણ પ્રિય હોય છે. આથી વડીલ બંધુ તરફ પોતાની ઇતિહર્તવ્યતાનું જ્ઞાન હંમેશાં નાનાઓએ રાખવું જોઈએ એવું સૂચન મધ્યમની વાણી કરી જાય છે. જ્યારે તેનું વર્તન વડીલો માટે જીવનનું બલિદાન આપીને પણ આનંદ માનવો જોઈએ એવું સૂચન કરે છે.

પિતા આપત્તિમાં આવે ત્યારે મોટા પુત્ર તેને તારે છે^૫ અને પિતાને જ્યેષ્ઠ પુત્ર ખૂબ જ વહાલો હોય છે. માતાની લાગણી નાના તરફ વધુ ઢગતી રહે છે. અલ્પજ્ઞ આમાથી એવું સહેજ પણ સૂચન નથી કે મધ્યમ વડીલોને મન અજામી રહે છે. કારણ, મધ્યમનું જવાનું નક્કી થતાં પિતાનું દેવાકાદ રુદ્ધ દર્શાવે છે કે તે પણ પિતાને પ્રાણ સમ ધ્યારે છે.

સજ્જનોને મન શરીરના મોહ કરતાં સ્વજનસ્નેહ વધુ હોવો જોઈએ એવું સૂચન મધ્યમની વાત પરથી મળે છે.^૬

મનુષ્યોને માટે માતા એ દેવતાઓની પણ દેવતા છે એ વાત બીમની પાસે કહેવડાવી છે.^૭ માતાની આરા પિતાની આરા કરતાં પણ મહાન છે અને માતાની આરા અકાર્ય કરવાની હોય તો પણ ઊંચામની નહિ પણ નિઃશંકપણે તે આચરવી જોઈએ આ વાત ઘટોત્કચના વર્તન પરથી સિદ્ધ થાય છે

પ્રજા તરફ કારુણ્યનો અભાવ એ સાચા ક્ષત્રિયનું લક્ષણ નથી.^૮

૪. જ્યેષ્ઠઃ શ્રેષ્ઠઃ કુલે લોકે પિતૃનાં ચ મુષંપ્રિયઃ ૧-૧૭

૫. માપ દે દિ પિતા પ્રાપ્તો જ્યેષ્ઠપુત્રેણ તાયંતે -૧૧

૬. મનુસ્નેહાદિ મહતઃ કપસ્નેહસ્તુ દુર્લભઃ ૧-૨૦

૭. માતા મિલ મનુષ્યાનાં દેવતાનાં ચ દેવતમ્ ૧-૨૭

૮. પ્રજાસુ વીતકારણ્યં મનસૈવાત્મ કીરતામ્ ૧-૨૧

બ્રાહ્મણો અત્યંત પૂજ્ય છે. ૯ તેઓ ઠાઠ પણ અપરાધ કરે તોય અવધ્ય છે. તેમને મરાય નહિ જ. સદા અને સર્વદા બ્રાહ્મણો પૃથ્વી પર પૂજનીય જ સેખાવા જોઈએ. ૧૦ બીજી બાજુ ક્ષત્રિયોએ પોતાના દેહનાં બિદિદાન આપીને પણ બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. ક્ષત્રિયોમાં ગર્વ સ્વાભાવિક હોય છે યુદ્ધપ્રિયતા, શરણાગત તરફ વાત્સલ્ય, દીનોનો પક્ષપાત, સાહસ અને અયોગ્ય વર્તન કરનારને દંડ કરવો આ બધા ક્ષત્રિયોના ગુણો હોવા જોઈએ. એવું સૂચન પાંડવોના ગુણવર્ણનમાંથી મળે છે. ૧૧

આવા અનેક આચરણીય આદર્શોનો ઉલ્લેખ લાસના મધ્યમ-વ્યાયોગમાં મળી આવે છે. તેણે આ આદર્શો ધર્મશાસ્ત્રો માફક 'આમ આચરવા' એવી આત્મરૂપે રજૂ કર્યા નથી પણ રામાયણ વાંચનારને લાગે કે રામાદિષદ્ વર્તિતહ્યમ્ ન રાવણાદિવત્ તેમ અહીં પણ આ આદર્શો તરફ અંગુલિનિર્દેશ માત્ર થયેા છે. અને આમી પ્રિય પત્ની માફક આડકતરો ઉપદેશ આપવામાં આ નાટક સફળ થયું છે એમ કહી શકાય

૯. પૂજ્યતમા. શ્લુ બ્રાહ્મણાઃ ।

૧૦. જાનામિ સર્વત્ર સદા ચ નામ દ્વિજોત્તમાઃ પૂજ્યતમાઃ પૃથિવ્યામ્ ।-૯.

૧૧. યુદ્ધપ્રિયાશ્ચ શરણાગતવત્સલાશ્ચ

સીનેયુ પક્ષપતિતાઃ કૃતસાહસાશ્ચ ।

एव विघप्रतिमवाकृतिचेष्टितानां

दण्ड. यथार्हमिदधारयितुं समर्थाः ।।-૧૧

મધ્યમવ્યાયોગ : વિહંગાવલોકન

ભીમ, દિડિમ્બા અને ઘટોત્કચ નામના ત્રણ પાત્રોને મહાભારત-માંથી પસંદ કરીને લેખકે એક વ્યાયોગ પ્રકારનું રૂપક રજૂ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન મધ્યમવ્યાયોગમાં કર્યો છે. આ નાટકમાં આવતા પ્રસંગો પૂર્ણપણે કવિની નવનવોન્મેશપૂર્ણ પ્રતિભાનાં પ્રસનો છે. તેનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં નથી કે તેનો અણુસારો અન્યત્ર પણ નથી.

આમાં ભીમ અને દિડિમ્બાના મિત્રનને દર્શાવતા પ્રસંગ વખતે આવતો સંવાદ ટેટલીક ટીકા-ચર્ચાને પાત્ર થયો છે તે વિસ્તારથી જોઈએ. આ પ્રસંગે સવાદ નીચે મુજબ થાય છે :

દિડિમ્બા :—જાત, કીદશાં માનુષઃ આનીતઃ ।

ઘટોત્કચ :—ભવતિ સ્વમાત્રેણ માનુષઃ । ન વીર્યેણ ।

દિડિમ્બા :—કિં બ્રાહ્મણઃ ।

ઘટોત્કચ :— ન બ્રાહ્મણઃ ।

દિડિમ્બા :— અથવા સ્યવિરઃ ।

ઘટોત્કચ :— ન જૈનઃ ।

દિડિમ્બા :— કિં ચાલઃ ।

ઘટોત્કચ :— ન ચાલઃ ।

દિડિમ્બા :— ચયેવં પશ્યામિ તાવદેનમ્ ।

આ પછી બંને ભીમ નજીક જાય છે અને ઘટોત્કચને દિડિમ્બા કહે છે કે, ઉન્મત્ત, શુ તું આ માણસને સર્ષ આપ્યો ? આ પછી એક-બીજાને ઝોળખે છે અને પછી ભીમ દિડિમ્બાને પૂછે છે.

ભીમ—..... દિડિમ્બે ચિમિદમ્ ।

દિડિમ્બા—(દર્ને) ભાર્યપુત્ર । રુદ્રમિત્ર ।

ભીમ—આત્મા રાક્ષસી, ન ઉમુદાચારેણ ।

ટેટલાક આ સંવાદને સંહિધ અને લેખકે બેદરકારીથી લેખેલો માને છે. ભીમે પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દિડિમ્બાએ 'દર્ને' શું કહ્યું

હશે ? આનો ઉત્તર ખરાબર મળતો નથી. પરિણામે ભીમ જે પ્રશંસાનાં પુષ્પો હિડિમ્બા માટે વેરે છે તે નિર્થક બની જાય છે.

કર્ણેનો ઉપયોગ સંસ્કૃતમાં જે કાંઈ બની ગયું હોય તેની પુનરુક્તિ દૂર થાય તે માટે અથવા કાંઈ બનવાનું હોય તે દ્વંકમાં બતાવવા માટે થતો હોય છે. અહીં જે બની ગયું તે ભીમ જાણે છે અને ભીમ અને હિડિમ્બાનાં મિત્રન પછી કાંઈ નવું બન્યું નથી. આથી કર્ણેનો ઉપયોગ અર્થહીન છે. વળી આ પૂર્વેનો સંવાદ પણ નિર્થક છે. હિડિમ્બા એમ પૂછે છે કે શું તે બ્રાહ્મણ છે ? તેનો ઉત્તર ઘટોત્કચ ના પાડે. પછી હિડિમ્બાએ એમ પૂછવું જોઈએ કે શું ક્ષત્રિય છે ? પણ તેવું પૂછવાને બદલે શું તે ઘરડો છે ? એવો સવાલ હિડિમ્બા પૂછે છે. આમ આ સંવાદમાં એકસત્રાત્મકતા નથી. માટે આ સંવાદરચના ઘણી શિથિલ છે. આવી દલીલો પણ રજૂ થઈ છે.

આ બધી વાતોનું પરિશીલન કરતાં જણાય છે કે નાટકના ખરા હેતુ તરફ લેખકે જે ઝડપથી ગતિ કરી છે તે ખરાબર સમજી શકાઈ નથી માટે આવી દલીલો થઈ છે

હિડિમ્બાએ કર્ણેમાં ભીમને જે કાંઈ બન્યું તે પૂર્વયોજિત હતું અને તે બીજું કાંઈ નહિ પણ ભીમને બોલાવવાનું બહાનું હતું એમ જણાવ્યું હશે. આ વાતને ડૉ. જી કે ભટ્ટ^૧ અને પ્રો. સી. આર. દેવધર^૨ સ્વીકારે છે. હિડિમ્બાને ખબર પડી ગઈ હશે કે ભીમને આશ્રમમાં

૧. જીએ : What she says can be guessed by the remark of Bhima which carries the conotation that the incident of the Brahmin's sacrifice was only a subtle ruse on her part in order to draw Bhima towards herself.

-Dr. G. K. Bhatt, Madhyam-Vyayoga P. 4-5

૨. જીએ : What she whispers in his ears is the ruse that see had adopted in order to bring Bhima to her.

-C. D. Devadhar, Madhyam-Vyayoga Notes P 12

મુકીને બીજા પાંડવો ધૌમ્યના આશ્રમમાં યજ્ઞમાં હાજરી આપવા માટે ગયા છે. આ વાત બ્રાહ્મણ કુટુંબના એક સભ્યને પણ જાત હતી. આથી ધણી સમય પછી પોતાના પતિ સાથે પુનર્મિલન થાય માટે તેણે પોતાના પુત્રને વનમાંથી કોઈ માણસ પાસેથી માટે લઈ આવવાનું કહ્યું. રસ્તામાં પેલું બ્રાહ્મણ કુટુંબ ભટકાયું અને પરિણામે વાત જરા વધી. બાકી દિડિમ્બાની ગણતરી મુજબ કદાચ બીમ જ ધટોલક્યને મળવો જોઈતો હતો પણ અંતે મિલન બીમનું જ થયું. આ સાદી વાતને સાદી રીતે સ્વીકારવાને બદલે અતાર્ત્વિક ચર્ચાથી શું લાભ ?

કર્ણે કહ્યું તેમાં લેખકે ધણું ધણું ન કહીને પણ કહી દીધું છે. શું બન્યું તે બીમ જાણતો હતો. પણ જા માટે બન્યું તે એ જાણતો ન હતો. આથી કર્ણે માં તેણે આ બધું બનવાની પાછળનો જે મુગ્ધશૃંગારભાવપૂર્ણ હેતુ હતો તે જણાવ્યો.

કોઈ પણ આર્ય સ્ત્રી પતિ સાથેના મિલન માટે તેણે ચોક્કસ પુક્તિને જાહેરમાં તો ન જ કરે; કારણ સત્તા શ્રીમદ્વળમ્ અને વગી પોતાનો પતિ નજીક ફરીથી ધણી સમયે મળી શકે તેમ હોય તો તેની તક જતી પણ ન કરે અને આ રીતે આર્ય સન્મારીનાં લક્ષણો દિડિમ્બાએ દર્શાવ્યા માટે બીમ તેને ‘જનિમી શક્ષસી આચારથી નદિ,’ એમ કહીને નવાજે તેમાં ખોટું પણ શું ?

હવે રહી પેલા પૂર્વના સંવાદની વાત દિડિમ્બાએ પુત્રને માણસ લેવા મોકલ્યો હતો અને તેને મન આ વનમાં બીમ સિવાય અન્ય માણસ નહિ મળે તેમ ખાતરી હતી તેથી તેણે જે સલાહો ક્યાં છે, તેમાં બહુ દરકાર રાખી નથી. ‘શું તે બ્રાહ્મણ છે ?’ એવા તેના પ્રશ્નો ‘ના, તે બ્રાહ્મણ નથી’ તેવો ઉત્તર આવતાં તેણે ખાતરી લીધું કે તે કશિવ જ હશે. એટલે નવો પ્રશ્ન ‘તે કશિવ છે ?’ એમ ન કરતાં

‘શું’ તે ધરડો છે ?’ એમ ક્યાં આનો જવાબ ના મળતાં તે યુવાન છે કે નહિ તેટલું જાણવા માટે ‘શું’ તે બાળક છે ?’ એમ પૂછ્યું. અને તેને જણાવ્યું કે તે બાળક પણ નથી. એટલે મનમાં નિશ્ચય થતો ગયો હશે કે આ ક્ષત્રિય યુવાન હશે તો ચાલ, મારો પતિ હોય તો હું જલદી મળી લઉં, એવી શુભ ભાવનાથી તે આગળ વધી. કહો, હવે આ સંવાદમાં ક્યાં શિથિલતા છે ?

વળી માતા અને પુત્ર પરિક્રમણ કરીને ભીમ મુઘી આવવાની પૂર્વતૈયારીરૂપે બે-ત્રણ વાક્યોમાં નાનો સંવાદ રજૂ કરવામાં ઔચિત્ય છે. આ સંવાદને વધુ લંબાવવામાં કોઈ સાર નથી. આ વાત બરાબર સમજીને પ્રમાણદોષથી ભાસ અહીં બચ્યા છે આમ એકંદરે જોઈ શકાય છે કે આ સંવાદમાં લેખકે ટૂંકમાં પણ મધુરતાથી નાટકનો અંત લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

નાટકના રસની બાબતમાં કહી શકાય કે કેટલીક નાટ્યવ્યક્તિઓમાં અને ભીમ અને ઘટોત્કચના સંવાદમાં હાસ્યરસ છે કેશવદાસ બ્રાહ્મણના પ્રસંગમાં કરુણરસ પ્રતીત થાય છે. પિતા-પુત્રના યુદ્ધમાં રૌદ્રરસ પણ જણાય છે. અંતે તેઓના મિલનમાં અદ્ભુત રસ દૃષ્ટિગોચર થાય છે ભીમ અને દિડિમ્બાના મિલનમાં મૃગધશંગારભાવ રજૂ થયો છે. જ્યારે નાટકનો પ્રધાનરસ વીરરસ છે.

નાટકનો સમય લગભગ સવારના ૯ થી ૧૨ મુઘીના હશે એમ લાગે છે તેનું સ્થળ વન અને દિડિમ્બાના ધરનું આંગણું છે અને તેના કાર્યવેગમાં એકસૂત્રતા જળવાઈ છે એમ કહી શકાય.

मध्यमव्यायोगः : सुभाषिते।

- (१) आपद हि पिता प्राप्तो ज्येष्ठपुत्रेण तार्यते । १९
- (२) जानामि सर्वत्र सदा च नाम
द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम् । ९
- (३) ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः कथितो ब्रह्मर्षादिभिः । १८
- (४) ज्येष्ठः श्रेष्ठः कुले लोके पितृणां च सुसम्प्रियः । १७
- (५) निर्वेदप्रार्थयिनी खलु प्रार्थना । ११^{१०}
- (६) पतिमात्रघर्मिणी पति तेति नाम । १०^१
- (७) पुत्रापेक्षीणि खलु पितृहृदयानि । ५०^१
- (८) पूज्यतमाः खलु ब्राह्मणाः । ४०^१
- (९) बन्धुस्नेहाद्धि महतः कार्यस्नेहस्तु दुर्लभः । २०
- (१०) माता किल मनुष्याणां देवतानां च दैवतम् । ३७
- (११) घनं निष्ठाभिमतं मनस्विनाम् । १०
- (१२) रुष्टोऽपि कुञ्जरो घन्यो न श्यामं घर्षयेदने । ४४
- (१३) सर्वाः प्रजाः क्षत्रियाणां पुत्रदादेनाभिधीयन्ते । ४० ११

મધ્યમવ્યાયોગ : પાત્રપરિચય

પુરુષપાત્રો

- ૧ સૂત્રધાર :-રંગમંત્ર-વ્યવસ્થાપક
- ૨ વૃદ્ધ :-કેશવદાસ નામનો ઘરડો બ્રાહ્મણ
- ૩ પ્રથમ :-કેશવદાસનો મોટો પુત્ર
- ૪ દ્વિતીય :-કેશવદાસનો મધ્યમ-વયનો પુત્ર
- ૫ તૃતીય :-કેશવદાસનો નાનો પુત્ર
- ૬ ઘટોતકચ :-લીમ અને હિરિમ્બાનો પુત્ર
- ૭ લીમસેન :-કુંતીનો મધ્યમ પુત્ર

સ્ત્રીપાત્રો

- (૧) બ્રાહ્મણી :-કેશવદાસની પત્ની
- (૨) હિરિમ્બા :-લીમની પત્ની

॥ श्री ॥

भासनादकचके

मध्यमव्यायोगः

॥ श्रीः ॥

भासनाटकषट्के

मध्यमव्यायोगः

(नान्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः—

पायाःस वोऽसुरखधृष्टदयोवस्तादः

पादो हरेः कुवलयामलखड्गनीलः ।

यः प्रोद्यतंस्त्रिभुवनक्रमेण रराज

वैदूर्यसंक्रम इवाम्बरसागरस्य ॥ १ ॥

एवमार्यमिथान्विज्ञापयामि । अये किं तु खलु मयि विज्ञापनस्यमे
शब्द इव श्रूयते । अहं पश्यामि ।

(नेपथ्ये)

ओस्तात ! को तु खल्वेवः ।

सूत्रधारः—भवतु, विज्ञातम् ।

धोः शब्दोच्चारणादस्य ब्राह्मणोऽयं न संशयः ।

त्रास्यते निर्घिशङ्केन केनचित्पापचेतसा ॥ २ ॥

(पुनर्नेपथ्ये)

ओस्तात ! को तु खल्वेवः ।

શ્રી
ભાસનાટકચંદ્ર
મધ્યમવ્યાયોગ

(નાન્દી પૂરી થયા બાદ સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.)

સૂત્રધાર :

‘ અસુરોની અંગનાઓનાં હૃદયને વ્યથિત કરનાર, નીચ-
ક્રમજ અને નિર્મળ તલવાર જેવા નીલવર્ણવાળો, ત્રણે
લોકનું સંક્રમ કરવા માટે જાગ્રો કરેલો, બણે કે
આકાશરૂપી સાગર પગે મેલુ ન હોય તેવો શોભતો
શ્રીવિષ્ણુનો ચંદ્ર તમારું ચક્ષુ કરો. (૧)

આ પ્રમાણે આપ મહાનુભાવોને નિવેદન કરું છું. અરે! આ તે શું ?
હું નિવેદન કરવામાં રોકાયેલો છું ત્યારે અવાજ જેવું શું સંભળાય
છે? બાઈ! જોઈ ત્યારે.

(પડદા પાછળ)

અરેરે પિતાજી ! આ તે કોણ છે ?

સૂત્રધાર : બરાબર જણ્યું,

તેના અરેરે (ઓઃ) એવા શબ્દના ઉચ્ચારણ પરથી
આ જાણીશું છે તેમાં (કોઈ) શંકા નથી. કોઈ દુષ્ટ
હૃદયવાળો બેદરકાર માણસ વડે તેને ત્રાસ આપવામાં
આવે છે. (૨)

(ફરીથી પડદા પાછળ)

અરેરે, પિતાજી ! આ તે કોણ છે ?

सूत्रधार :- हन्त हृद विशातम् । एष खलु पाण्डवमध्यमस्यात्मजो
हिडिम्बारणिसंभूतो राक्षसान्निहृतवैरं ब्राह्मणजन विव्रासयति । भोः
कष्टम् । अत्र हि-

भ्रान्तैः सुतैः परिवृतस्तंरुणैः सदारै-

वृद्धो द्विजो निशिवरानुचरः स एषः ।

व्याघ्रानुसारचकितो वृषभः सभेनुः

सन्प्रस्तवत्सक इषाकुलतामुपैति ॥ ३ ॥

(निष्क्रान्ताः ।)

स्थापना

ततः प्रविशति सुतत्रयकलप्रपरिवृतो ब्राह्मणः पृष्ठतो घटोरकवध ।)
ब्राह्मणः - भोः को नु खल्वेषः ।

तदणरविकरप्रकीर्णकेशो भ्रुकुटिपुटोज्ज्वलपिङ्गलायताक्षः

सतडिदिघघनः सकण्ठसूत्रो युगनिघने प्रतिमाकृतिर्हरस्य ॥ ४ ॥

प्रथमः - भोस्तात ! को नु खल्वेषः ।

महयुगलनिभाक्षः पीनविस्तीर्णवक्षाः

कनककपिशकेशः पीतकौशेयवासाः ।

तिमिरनिवहवर्णः पाण्डरोद्बृत्तदंष्ट्रो

नव इव जलगर्भो लीयमानेन्दुलेखः ॥ ५ ॥

સૂત્રધાર : હા, હવે બરાબર ખ્યાલ આંત્ર્યો આ તો પેલો અડિવોમાં
ચયલા (ભાઈ એટલે ભીમ)નો પુત્ર, હિડિમ્બા રાક્ષસીરૂપી અરણિમાં
પેદા થયેલો રાક્ષસરૂપી અગ્નિ, નિર્વૈર એવા બ્રાહ્મણને ત્રાસ
પહોંચાડે છે. અરેરે, દુઃખની વાત છે. કારણ અહીં—

ગભરાયેલા યુવાન પુત્રોથી ઘેરાયેલો, પત્નીવાળો તે આ
વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ રાક્ષસ પાછળે પડતાં, વાંધ પાછળ પડવાથી
ડરેલા ગાય સાથેના અને ત્રાસ પામેલા વાંછરડાવાળા
સાંઠ માફક વ્યાકુળ થાય છે. (૩)

૮ ॥ (આલ્થો જાય છે) નન્દુ નિઃશ્વર

સ્થાપના

(ત્યારબાદ ત્રણ પુત્રો અને પત્નીથી ઘેરાયેલો બ્રાહ્મણ 'પ્રવેશ' કરે છે.
અને તેઓની પાછળ ઘટોત્કચ પ્રવેશ કરે છે.)

૯૪ : અરે ! આ તે કોણ છે ?

મધ્યાહ્નના સૂર્યનાં કિરણો જેવા વિભરાયેલા વાળવાળો,
બે ચઢાવેલી ભમરની (મધ્યમાં રહેલી) પાણીદાર, પીળી
અને વિશાળ આંખોવાળો, ગંજામાં (સોનાની) માળા
હોવાથી વીજળીવાળા વાદળ જેવો (જથ્થાતો) તે
(ઘટોત્કચ) પ્રલય સમયની ભગવાન શિવની જાણે કે
સાક્ષાત્ મૂર્તિ ન હોય તેવો લાગે છે ? (૪)

પ્રથમ : અરે પિતાજી, આ તે કોણ છે ?

બે મહો જેવી આંખોવાળો, પુષ્ટ અને વિશાળ છાતીવાળો,
સોના જેવા પીળા વાળવાળો, ગાઢ અંધકારના સમૂદ્ર
જેવા વર્ણુવાળો, સ્વેત બહાર નીકળેલા દાંતવાળો (હોવાથી)
જાણે કે લીન થતી ચંદ્રલેખાવાળા નવા વાદળ જેવો
જણાય છે. (૫)

द्वितीयः-क एष भोः ।

कलमदशनद्वन्द्वो लोङ्गलाकारनासः ।

करिषरकरबाहुनीलजीमूतवर्णः ।

हुतहुनवहदीप्तो यः स्थितो भाति भीम-

स्त्रिपुरपुरनिहन्तुः शङ्करस्येव रोपः ॥ ६ ॥

तृतीयः-भोस्तात । को नु खल्वयमस्मान्पीडयति ।

घञपातोऽचलेन्द्राणां श्येनः सर्वपतत्रिषाम् ।

मृगेन्द्रो मृगसंघानां मृत्युः पुरुषविग्रहः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणीः-अयं को एषो अम्हाभ सन्दावेक्ष । (भार्य ! क एषोऽस्मान् सन्तापयति ।)

घटोत्कचः-भो ब्राह्मण ! तिष्ठ तिष्ठ ।

किं यासि मद्भयविनाशितर्धैर्यसारो

वित्रस्तदारुसुतरक्षणहीनशक्ते ! ।

तादर्याग्रचपक्षपवनोद्धतरोपवह्नि-

तोव्रः कलत्रसहितो भुजगो यथार्तः ॥ ८ ॥

भो ब्राह्मण ! न गन्तव्यं न गन्तव्यम् ।

वृद्धः-ब्राह्मणि ! न भेतव्यम् । पुत्रकाः न भेतव्यम् । सविमर्शा ह्यस्य वाणी ।

घटोत्कचः-भोः ! कष्टम् ।

जानामि सवत्र सदा च नाम द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम् ।
अकार्यमेतच्च मयाऽद्य कार्यं मातुर्नियोगादपनीयं शङ्काम् ॥ ९ ॥

દ્વિતીય : અરે, આ કોણ છે ?

હાથીના દાત જેવા દાતવાળો, હજી જેવા નાકવાળો,
હાથીની સદ જેવા હાથવાળો, સ્યામ વર્ણના વાઘ
જેવા, હોમાયેલા અગ્નિ જેવા પ્રદીપ્ત, (અને) જે ત્રિપુર
(રોક્ષસ)ના નગરનો નાશ કરનાર જગવાન શિવના
સામે હિમેના ક્રોધ જેવા લય કર જર્ણાય છે (૬)

તૃતીય હે પિતાજી, આ તે કોણ અમને પરેશાન કરે છે- (આ)
મોટા પર્વતો માટે વજ્રપાત, બધા જ પક્ષીઓ માટે
બાજ, પશુઓના ટોળાં માટે સિંહ અને માનવદેહે
સાક્ષાત્ મૃત્યુ (જ) છે (૭)

બ્રાહ્મણી સ્વામીનાથ ! આ કોણ આપણને સતાવે છે ?

ઘટોત્કચ : અરે એ બ્રાહ્મણ ! જિભો રહે જિભો રહે
મારા જયથી નાથ પામેલા ધૈર્યવાળો, પરેશાન થયેલા
પત્ની અને પુત્રોના ગ્હણ માટે શક્તિ વિનાનો એવો
તું ગરુડની પાખોના છેડાના પવનથી પ્રદીપ્ત થયેના
ક્રોધશી અગ્નિથી તરફડતા અને દુ ખી થયેલા સાપણ
સાથેના સાપની આફક ઠેમનાસી જાય છે ?

હે બ્રાહ્મણ જઈશ નહીં, જઈશ નહીં (૮)

વૃદ્ધ હે બ્રાહ્મણ ! ડરીશ નહીં, હે પુત્રો ! ડરશે નહીં, આની
વાણી વિચારપૂર્ણ છે

ઘટોત્કચ : અરેરે ! દુ ખની વાત છે

હું જાણુ છું કે એક બ્રાહ્મણો પૃથ્વી પર બધી જગ્યાએ
હ મેશા અત્યંત પૂજ્ય હોય છે પણ માતાની આચારી
શક્તિ રાખ્યા વગર મારે આ ખરાબ કામ આજે
કરવાનું છે (૯)

वृद्ध :- ब्राह्मणि ! किं न स्मरसि तत्रभवता जलविलम्बेन मुनि
नोक्त-अनपेतरक्षसपिदं वनमप्रमादेन गन्तव्यमिति । तदेवोत्पन्न
मयम् ।

ब्राह्मणी :- किं दाणि अग्यो मज्झस्थवण्णा विभं दिस्सदि ।
(किमिदानीमायो मध्यस्थवर्ण इव दृश्यते ?)

वृद्धो :- किं करिष्यामि मन्दभाग्यम् ।

ब्राह्मणी :- णं विक्रीसामो । (ननु विक्रीशाम ।)

प्रथम :- भवति । कस्य वयं विक्रीशाम् ।

इदं हि शून्यं तिमिरेतस्तरप्रभैर्नगप्रकारैरखदृद्धदिवपथम् ।
खगैर्मृगैश्चापि समाकुलान्तरं वनं निवासाभिमतं मनस्विनाम् । १०

वृद्ध :- ब्राह्मणि ! न मेतव्यं न मेतव्यम् । मनस्विजननिवास
योग्यमिति श्रुत्वा विगत इव मे स ब्राह्मणः । शङ्के नातिदूरेण पाण्डवाश्रमेण
भवितव्यम् । पाण्डवास्तु,

युद्धाप्रयाश्च शरणागतवत्सलाश्च

दीनेषु पक्षपतिता कृतसाहसाश्च ।

पञ्चविधप्रतिभयारुतिचेष्टितानां

दण्डं यथार्हमिह धारयितुं समर्थाः ॥ ११ ॥

प्रथम :- भोरतात ! न तत्र पाण्डवा इति मन्ये ।

वृद्ध :- कथं त्वं जानिषे ।

प्रथम :- श्रुतं मया स्मादागच्छता केनचिद् ब्राह्मणेन शतकुम्भ
नाम यज्ञमनुभवितुं महर्षेभ्यश्चाश्रमं गता इति ।

वृद्ध - हन्त हता स्मः ।

પૃથ્ઠ : હે બ્રાહ્મણિ ! શું તને નથી સાંભરતું કે 'પેલાં મનિનીય જલકિલ્લ નામના મુનિએ કહ્યું હતું કે આ વન રાક્ષસોથી ભરપૂર છે (માટે) સાવચેતીથી જવું અને (આખરે) એ જ ભય આવી પડ્યો

બ્રાહ્મણી : હવે મારા સ્વામીનાથ તટસ્થ જેવાં શાથી દેખાય છે ?

પૃથ્ઠ : કમનસીમ એવો હું શું કરી (પણ) શકીશ ?

બ્રાહ્મણી : કેમ જાણી આપણે ખૂમો પાડીએ.

પ્રથમ : હે માતા, કોને આપણે ખૂમો પાડીશું ?

શૂન્ય અધિકારના દગલાઓ જેવાં નુદાનુદા પ્રકારના

પર્વતોથી ડુંધાયેલા દરેક દિશાઓના માર્ગોવાળું અને પક્ષી તથા પ્રાણીઓથી વ્યાપ્ત એવું આ વન (ફક્ત) મનસ્વી-ઓને રહેવું ગમે તેવું છે. (૧૦)

પૃથ્ઠ : હે બ્રાહ્મણિ ! ડરીશ નહીં, ડરીશ નહીં, (આ વન) મનસ્વી-ઓને રહેવા યોગ્ય છે એમ સાંભળીને જાણે કે મારો ગભરાટ ચાલ્યો ગયો છે હું માતું છું કે પાંડવોનો આશ્રમ નજીકમાં હોવો જોઈએ પાંડવો તો —

યુદ્ધને પ્રિય ગણનાર, શરણાગત તરફ માયાળુ, દીનજનો તરફ પક્ષપાત રાખનારા અને સાહસિક છે અને આ પ્રકારની ભયંકર આકૃતિવાળાનાં કુષ્ટ કૃત્યોનો યોગ્ય દંડ આપવા માટે આ જગતમાં સમર્થ છે (૧૧)

પ્રથમ : હે પિતાશ્રી ! ત્યાં પાંડવો નથી એમ હું માતું છું.

પૃથ્ઠ : હે પુત્ર ! તું કેવી રીતે જાણે છે ?

પ્રથમ : તે આશ્રમમાંથી આવેલા કોઈ એક બ્રાહ્મણે કહેલું મેં સાંભળેલું કે શતકુંભ (નામના) યજ્ઞમાં હાજરી આપવા માટે પાંડવો મહર્ષિ ધૌમ્યના આશ્રમમાં ગયા છે.

પૃથ્ઠ : હાય, હાય, હવે આપણે માર્યા ગયા.

प्रथम :- तात ! न तु सर्व एव । आश्रमपरिपालनार्थमिह
स्थापितः किल मध्यमः ।

वृद्ध :- यद्येवं सन्निहिताः सर्वे पाण्डवाः ।

प्रथम :- स चाप्यस्यां वेत्तायां व्यायामपरिचयार्थं विप्रकृष्टदेशस्य
इति श्रूयते ।

वृद्ध :- हन्त निराशाः स्मः । भवतु पुत्र व्यपाश्रयिष्ये तावदेनम् ।

प्रथम :- अलमर्त्ते परिश्रमेण ।

वृद्ध :- पुत्र ! निर्वेदप्रत्यर्थिनी खलु प्रार्थना । भवतु पश्यामस्तावत् ।
नो भोः पुरुषः । असत्यस्माक मोक्षः ।

घटोत्कच :- मोक्षोऽस्ति समयतः ।

वृद्ध :- कः समयः ।

घटोत्कच :- अस्ति मे तत्रभवती जननी । तयाऽहमाज्ञप्तः ।
पुत्र ! ममोपवासनिसर्गार्थमस्मिन्वनप्रदेशे कश्चिन्मानुषः प्रतिशुद्धानेतस्य
इति । ततो मयाऽऽज्ञादितो भवान् ।

एतस्या चारित्रशालिन्या द्विपुत्रो मोक्षमिच्छसि ।

बलाबलं परिज्ञाय पुत्रमेकं विसर्जय ॥ १२ ॥

वृद्ध :- इ भो राक्षसापसद ! किमहमब्राह्मण ।

ब्राह्मण :- श्रुतवान्वृद्धः पुत्रं शीलगुणान्वितम् ।

पुरुषादस्य वत्त्वाद् कथं निर्वृत्तिं गच्छाम ॥ १३ ॥

પ્રથમ : હે પિતાજી ! બધા જ પાડવો ગયા નથી આશ્રમનું રક્ષણ કરવા માટે અહીં વચવા (ભાઈ એટલે કે ભોમ)ને મૂકી ગયા છે

વૃદ્ધ : બે એમ હોય તો તો બધા જ પાડવો અહીં જ છે

પ્રથમ : પણ તે અત્યારે વ્યાયામ=કસરત કરવા માટે ધણે દૂર પ્રદેશ સુધી ગયા છે એમ સંભળાય છે

વૃદ્ધ : હાય ! તો તો આપણે નિરાશ થઈ ગયા બલે પુનઃ ! આપણે આ(રાક્ષસ)ને વિન તિ કરીએ

પ્રથમ . (એવી ખોટી) મહેનત રહેવા દો

વૃદ્ધ : વિન તિ તો કરાજાની વિરોધી છે (એટલે કેપારેય કરાગતી નથી) ઠીક ત્યારે, બેઈએ અરે હે ભાઈ ! અમારો છૂટકારો થશે કે ?

ઘટોત્કચ : છૂટકારો થાય (પણ એક) શરતે

વૃદ્ધ . શ્દ શરત ?

ઘટોત્કચ . મારી માનનીય માતા છે તેણે મને આગા કરી છે કે હે પુત્ર ! મારા ઉપવાસના પારખા માટે આ વનમાંથી કોઈ માણસને પકડીને લઈ આવ આપી મે તમને પકડ્યા છે આસ્ત્રિશાંત પત્ની અને બે પુત્રો સાથે તુ તારો છૂટકારો હજીતો દોષ તો (મારી) સજિા અને (તારી) અસન્નિ ને પારખી લઈને એક પુત્રને મોંઘી દે (૧૨)

વૃદ્ધ : અરે કુષ્ટ રાક્ષસ ! તું દુઃસ્વાત્મજ (કુષ્ટ) તું ? ભણેને અને ૧૬ એવો દુઃશીલ અને શુભયી મુખ એવા મારા પુત્રને માનવમણી (એવા તને) આપીને કેરીયાનિ (મોણ) મેળવી શકીશ ?

घटोत्कचः

यद्यर्थितो द्विजश्रेष्ठ ! पुत्रमेकं न मुञ्चसि ।

सकुटुम्बः क्षणेनैव विनाशमुपयास्यसि ॥ १४ ॥

वृद्धः—एष एव निधयः ।

कृतहृत्यं शरीरं मे परिणामेन जर्जरम् ।

राक्षसग्नौ सुतापेक्षी ह्येष्यामि चिधिसंस्कृतम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणी.—अद्ये ! मा मा एव । पदिमत्तधर्मिणी पदिस्वदत्ति

नाम । गहीदफलेण एदिणा सरीरेण अद्य कुलं च रक्खिदुमिच्छामि ।

(आर्य, मा मैवम् । पतिमात्रधर्मिणी पतिव्रतेति नाम ।

गृहीतफलेनैतेन शरीरेणार्थं कुलं च रक्षितुमिच्छामि ।)

घटोत्कचः—भवति ! न खलु सौजन्योऽभिमतस्तत्रमवतर्या ।

वृद्धः—अनुगमिष्यामि भवन्तम् ।

घटोत्कचः—आः वृद्धसर्वमपसर ।

प्रथमः—भोस्तात ! प्रवीमि खलु तावत्किञ्चित् ।

वृद्धः—ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

प्रथमः—

मम प्राणैर्गुरुप्राणानिच्छामि परिरक्षितुम् ।

रक्षणार्थं कुलस्यास्य मोक्तुमर्हति मां भवान् ॥ १६ ॥

द्वितीयः—आर्य ! मा मैवम् ।

ज्येष्ठ-श्रेष्ठ कुले लोके पितृणां च सुसंप्रियः ।

ततोऽहमेव यास्यामि गुरुवृत्तिमनुस्मरन् ॥ १७ ॥

तृतीयः—आर्य ! मा मैवम् ।

ધરોલકમ નોંધે બ્રાહ્મણવર્મા, જે મારા, માગ્યા પ્રમાણે તું એક પુત્ર
નહીં આપે તો તું કુટુંબ સંહિત એક ક્ષણમાં જ નાશ.

॥ ५ ॥ प्रमाश पाद नि ५५ ॥ ५५ ॥

પૃષ્ઠ : આ જ મારો નિશ્ચય છે. ૩૧, ૧૨-૧૨-૧૨ (૧૪)

૧. નૃધપણથી - ખખડી-ગયેલા-મારા આ દેહનાં કાર્યો સરી
થૂક્યાં છે. પુત્રની ઇચ્છાવાળો હું વિધિથી સુસંસ્કૃત
૨. યેયેલા (આ દેહને) રાક્ષસરૂપી અભિમા હોમી દર્શિ.

(१५)

આહ્વાણી : હે આર્ય ! એમ નહીં, નહીં; પતિવ્રતા કેવળ પતિ
તરફના જ ધર્મોવાળી હોય છે. સફળ થયેલા આ (મારા)
શરીર પડે હું (આપ) આર્યનું અને (મારા)
કુટુંબનું રક્ષણ કરવા મરજી છે.

ધટોલકથ : હે માણ, મારી માતાને સ્ત્રી ખપશે નહીં.

પૃથ્ઠ : હું આપને અનુસરીશ.

ઘટોત્કચ : અરે, તું તો ધરડો છે, આથો ખસ

પ્રથમ : અરે પિતાજી, હું કાઈકે કહેવા માગું છું.

ਪ੍ਰਭ : ਕਹੋ, ਜਾਂਬਣੀ ਕਹੋ

મર્થમ : હું મારા પ્રાણોથી વડીલોના પ્રાણ બચાવવાની ઇચ્છા રાખું.
હું. આ (આપણા) કુટુંબના રક્ષણ માટે આપ
મને રંગ આપો. (૧૬)

द्वितीय : हे भोयलार्थ, ना. अेम नहि

(આ) જગતમાં અને કુટુંબમાં મોટા છોકરા શ્રેષ્ઠ

મનાય-છે અને પિતૃઓને પણ તે પ્રિય હોય છે, મારે

‘ ‘વડાલો તરફની માંરી ફરજતુ’ રમરથ કરી છું જ નહિ’

11. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 8

(۲۵)

તૃતીય : હે મોટા બાઈઓ ! ના, એમ નહિ.

— ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः कथितो ब्रह्मवादिभिः ।

ततोऽहं कर्तुमस्म्यहो गुरुणां प्राणरक्षणम् ॥ १८ ॥

प्रथमः :- वाह ! भा मैवम् ।

— आपदं हि पिता प्राप्तो ज्येष्ठपुत्रेण तार्यते ।

ततोऽहमेव यास्यामि गुरुणां प्राणरक्षणात् ॥ १९ ॥

बृद्धः :- ज्येष्ठमिष्टतमं न शक्नोमि परित्यक्तुम् ।

ब्राह्मणी :- जह भयं जेठमिच्छति तद् अहं पि कनिष्ठ-
शमि । (यथायौ ज्येष्ठमिच्छति तथाहमपि कनिष्ठमिच्छामि ।)

द्वितीयः :- पित्रोरनिष्टः कस्येदानीं प्रियः । R C

घटोत्कचः :- अहं प्रीतोऽस्मि । शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीयः :-

धन्योऽस्मि यद् गुरुप्राणाः स्वैः प्राणैः परिरक्षिताः ।

बन्धुस्नेहादि महतः कायस्नेहस्तु दुर्लभः ॥ २० ॥

घटोत्कचः :- अहो स्वजनवात्सल्यमस्य ब्राह्मणघटोः । R C

द्वितीयः :- भोस्तात ! अभिवादये ।

बृद्धः :- एषोहि पुत्र ।

विनिमाय गुरुप्राणान् स्वः प्राणैर्गुह्यत्सल ।

अकृतात्मदुरावापं ब्रह्मलोकमवाप्नुहि ॥ २१ ॥

द्वितीयः :- अनुगृहीतोऽस्मि । अम्ब ! अभिवादये ।

‘અર્જુનવાદીઓ! મોટા લાઈને ‘પિતા’ સ્થાને ‘કુલો’ છે. માટે વડીલોના પ્રાણોનું રક્ષણ કરવા માટે : હું જ યોગ્ય છું. (૧૮)

પ્રથમ : હે લાઈ, ના, એમ નહિ પિતાજીયારે મુશ્કેલીમાં આવે ત્યારે મોટા પુત્ર તેનું રક્ષણ કરે છે, માટે વડીલોનાં પ્રાણોનું રક્ષણ કરવા માટે હું જ જઈશ. (૧૯)

વૃદ્ધ : મારા અતિપ્રિય એવા મોટા પુત્રને આહે છે તેમાં હું શક્તિમાન નથી.

બ્રાહ્મણી : જેવી રીતે મારા પતિ મોટા પુત્રને આહે છે તેમ હું પણ નાના પુત્રને આહું છું.

દ્વિતીય : માતા-પિતાને અપ્રિય એવા હું કેને પ્રિય થઈશ ?

ઘટોતકચ : તારી પર હું ખુશ છું. જલદી ચાલ (મારી સાથે)

દ્વિતીય :

ધન્ય છે કે મારા પ્રાણોથી મારા વડીલોનાં પ્રાણોનું રક્ષણ થયું છે, કારણ કે મહાપુરુષોમાં સંબંધીઓના સ્નેહ કરતાં પોતાના દેહ તરફનો સ્નેહ (વધુ હોય તેવું) બનવું અશક્ય છે, (૨૦)

ઘટોતકચ : અહો ! આ બ્રાહ્મણના બાળકનો સ્વજનો માટેનો સ્નેહ છે !

દ્વિતીય :- હે પિતાજી ! હું વંદન કરું છું.

વૃદ્ધ :- આવ બેટા ! આવ

હે ગુરુભક્ત, પોતાના પ્રાણ સાથે વડીલોનાં પ્રાણોનો બદલો કરીને આકૃતાથીઓ દાગ પ્રાપ્ત ન કરી શકાતો તેવો અજ્ઞાતોક તું પ્રાપ્ત કરે ! (૨૧)

દ્વિતીય :- મારા ઉપર આપની કૃપા થઈ. હે માતા ! હું વંદન કરું છું.

ब्राह्मणी :- आद चिरं जीव ! (जातु ! चिरं जीव ।)

द्वितीय :- अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये ।

प्रथम :- एवेदि वत्स ।

परिष्वजस्व गाढं, मां परिष्वक्तः शुभैर्गुणैः ।

कीर्त्या तव परिष्वक्ता भविष्यति घसुन्धरा ॥ २२ ॥

द्वितीय :- अनुगृहीतोऽस्मि ।

तृतीय :- आर्य ! अभिवादये ।

द्वितीय :- स्वस्ति ।

तृतीय :- अनुगृहीतोऽस्मि ।

द्वितीय :- भोः पुरुष ! किञ्चिद् ब्रवीमि ।

घटोत्कच :- ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

द्वितीय :- एतस्मिन्वनान्तरे जलाशय इव दृश्यते । तत्र मे प्रकल्पितपरलोकस्य पिपासाप्रतीकारं करिष्यामि ।

घटोत्कच - दृढव्यवसायिन् ! गम्यताम् । अतिक्रमति मातुराहारकालः शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीय :- भोस्तात ! एष गच्छामि । (निष्क्रान्तः ।)

वृद्ध :- हा हा परिमुपिता. स्मो भो. ! परिमुपिता. स्मः ।

यत्किञ्चिद् भवति मम त्वासीन्मनोहो वंशपर्यन्त ।

स मध्यमृगमङ्गेन मनस्तपपि मे भृशम् ॥ २३ ॥

हा पुत्रक ! कथं गत एव ।

માતા : બેટા ! ધણું જીવ.

દ્વિતીય : મારા ઉપર આપની કૃપા મોટાભાઈ હું વંદન કરું છું.

પ્રથમ : આવ ભાઈ ! આવ.

શુભ શુભોચી યુક્ત એવો તું મને ગાઢ આલિંગન આપ.

તારી છોર્તિથી આ પૃથ્વી આલિંગિત થશે. (૨૨)

દ્વિતીય : આપની મારા ઉપર કૃપા યઈ.

તૃતીય : હે મોટાભાઈ ! હું, આપને વંદન કરું છું.

દ્વિતીય : તારું કમ્પાણ ચાવ.

તૃતીય : આપની મારા પર કૃપા યઈ.

દ્વિતીય : હે ભાઈ ! હું કંઈક કહું છું.

ઘટોત્કચ : કહે. જલદીથી કહે.

દ્વિતીય : આ વનમાં સરોવર જેવું દેખાય છે. પરભોક્ જવાનું નિશ્ચિત છે તેવો હું મારી તરસ ત્યાં દૂર કરી શકું.

ઘટોત્કચ : હે દૃઢ નિશ્ચયવાળા, (તું) જા. (મારી) માતાનો જન્મવાનો સમય આશ્યો જાય છે. (માટે) જલદી પાછો આવ.

દ્વિતીય : હે પિતાજી ! આ હું જાઉં છું.

(આશ્યો જાય છે)

વૃદ્ધ : હાય ! હાય ! અમે લૂંટાઈ ગયા, લૂંટાઈ ગયા.

મારો વંશસ્પી સુંદર પર્વત ત્રણ શિખરવાળો હતો, તેનું વચનું શિખર વૃદ્ધી પડવાથી માંડું મન ખૂબ સંતાપ પામે છે. (૨૩)

હાય ! પુત્ર ! શું તું મને જ ?

મ. વ્યા. ૨

तद्यण ! तद्यणतानुरूपकान्ते !

नियमपराध्ययनप्रसक्तबुद्धे ।

कथमिव गजराजदन्तभग्न-

स्तद्वरिव यास्यसि पुष्पितो विनाशम् ॥२४॥

घटोत्कचः—चिरायते खलु ब्राह्मणवट् । अतिक्रामति मातुरा-
हारकालः । किं नु खलु करिष्ये । भवतु दृष्टम् भो ब्राह्मण ! आहू-
यतां तव पुत्रः ।

वृद्धः—आ अतिराक्षसे खलु ते वचनम् ।

घटोत्कचः—कथं रुध्यति । मर्षयतु भवान्मर्षयतु । अय मे प्रकृति-
दोषः । अथ किं नामा तव पुत्रः ।

वृद्धः—एतदपि न शक्यं श्रोतुम् ।

घटोत्कचः—युक्तम् । भोः ! ब्राह्मणकुमार ! किं नामा ते भ्राता ।

प्रथमः—तपस्वी मध्यमः ।

घटोत्कचः—मध्यम इति सदृशमस्य । अहमेवाह्वयामि । भो
मध्यम ! मध्यम ! शीघ्रमागच्छ ।

(ततः प्रविशति मीमंसेनः ।)

मीमं—कस्याय स्वरः ।

खगशतविरुक्ते विरौति तारं

द्रुमगहने दृढसंकटे धनेऽस्मिन् ।

जनयति च मनोज्वरं स्वरोऽयं

बहुसदृशो हि धनंजयस्वरस्य ॥२५॥

હે યુવાન, યુવાનીને યોગ્ય એવી કાંતિવાળા ! નિયમોનું
પાલન કરનાર ! અબ્યાસમાં લાગેલા ચિત્તવાળા !
ગજરાજના દાંતથી લાગેલા પુષ્પોવાળા વૃક્ષની માફક
શું તું અહીં નાશ પામીશ ? (૨૪)

ચંદોત્કચ : બ્રાહ્મણનાં બાળકને વાર થઈ. મારી માતાનો બોજન-
સમય આવ્યો જાય છે. ખરેખર હું શું કરું ? અરે
હા, સમજ્યો. હે બ્રાહ્મણ ! તારા હોકરાને બોલાવ.

વૃદ્ધ : અરેરે ! તારા શબ્દો તો રાક્ષસથી પણ વધી જાય તેવા છે.

ચંદોત્કચ : અરે ! શું ગુસ્સે થાય છે ? આપ માફ કરો. આ મારા
સ્વભાવનો જ દોષ છે. હવે, તમારા પુત્રનું નામ
શું છે ?

વૃદ્ધ : તે પણ તું સાંભળી શકીશ નહીં.

ચંદોત્કચ : બરાબર છે. અરે બ્રાહ્મણકુમાર ! તારા ભાઈનું નામ
શું છે ?

પ્રથમ : બિચારો મધ્યમ.

ચંદોત્કચ : ‘મધ્યમ’ એ તેને માટે યોગ્ય જ છે. હું જ તેને
; બોલાવું છું. અરે એ મધ્યમ ! એ મધ્યમ, જલદી આવ.
(પછી ભીમમેન દાખલ થાય છે)

ભીમમેન : અરે ! આ કોનો અરાજ છે ?

સેંકડો પંખીઓના કલશવવાળા, ટસોની ધરાવાળા, ખૂબ
મુશ્કેલીઓથી ભરેલા વનમાં એ અરાજ ઠાંચેથી ગાણ
જાહે છે. અને અર્જુનના અરાજને ધણે જ મળતો
આવતો (આ અરાજ) (મારા) મનમાં ઉત્કંઠાને
હિપ્ત કરે છે. (૨૫)

घटोत्कच :- चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः । अतिक्रामति मातुरा-
हारकालः । किं न खलु करिष्ये । भवतु दृष्टम् । उच्चैः शब्दापयामि ।
भो मध्यमः । शीघ्रमागच्छ ।

भीम :- भोः । को नु खल्वेतस्मिन्वनान्तरे मम श्यायामविघ्न-
सुराद्य मध्यम इति मा शङ्कापयति । भवतु पश्यामस्तावत् । (परिक-
भ्यावलोक्य सविरमयम्) अहो दर्शनीयोऽयं पुरुषः । अयं हि,

सिंहास्य- सिद्धदंष्ट्रो मधुनिम्ननयनः स्निग्धगम्भीरकण्ठो
बभ्रुभ्रूः श्येननासो द्विरक्षपतिहनुर्दासविश्लिष्टकेशः ।

व्यूढोरा वज्रमध्यो गजवृषभगतिलम्बपीनासबाहुः
सुव्यक्तं राक्षसीजो विपुलबलयुतो लोकवीरस्यपुत्रः ॥२६॥

घटोत्कच.-चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः । उच्चैः शब्दापयामि । भो
भो मध्यम ! शीघ्रमागच्छ ।

भीम :- भो ! प्रातोऽस्मि ।

घटोत्कच :- न खल्वयं ब्राह्मणवटुः । अहो दर्शनीयोऽयं पुरुषः ।
य एष—

सिंहाकृति- कनकतालसमानबाहु-
मध्ये तनुगुरुडपक्षविलिप्तपक्षः ।

विष्णुर्भवेद्विकसिताभ्युजपत्रनेत्रो
नेत्रे ममाद्वरति बन्धुरिवगतोऽयम् ॥२७॥

પરોત્કથ્ય : બ્રાહ્મણનો છોકરો ધણી વાર લગાડે છે. માતાના જોજન-
નો સમય આવ્યો જાય છે. હું શું કરું ? બરાબર, સમજાયો.
હું મોટેથી બોલાવું. હે મધ્યમ, જલદી આવ.

સીમસેન : અરે ! આ વનમાં વ્યાયામમાં વિધન પેદા કરીને 'મધ્યમ,
મધ્યમ,' એમ કહીને મને કોણ બોલાવે છે ? ભલે. હું જોઉં
ત્યારે. (કરીને જોઈને આશ્ચર્ય સહિત) અરે, આ તો દેખાવડો
માણસ છે.—

સિંહ સમાન મુખ, સિંહ જેવા દાંત, મહિરા સમી આંખો,
મીઠો અને જંભીર અવાજ, પીંગાશ પડતી લમર, બાજ
પક્ષી જેવું નાક, મોટા હાથી જેવી દાદી, ચમપ્રીતા અને
વિખરાયેલા વાળ, વિશાળ છાતી, વજ્ર જેવી કમર, હસ્તિ
અને બળદ જેવી ચાલ, દીર્ઘ અને માંસલ દાથ, તથા
અન્યંત બળને ધાન્ય કરનારો એવો આ કોઈ રાક્ષસી-
થી જન્મેલો (કોઈ) લોકપ્રસિદ્ધ વીરનો પુત્ર છે. (૨૬)

પરોત્કથ્ય : બ્રાહ્મણનો છોકરો ધણી વાર લગાડે છે. હું એને
બોલાવું. અરે ! મધ્યમ, જલદી આવ

સીમસેન : અરે હું આ આવી પરોખો છું.

પરોત્કથ્ય : સાચે જ આ બ્રાહ્મણનો છોકરો તથી અરે આ દેખાવડો
માણસ છે ! આ તો —

સિંહ સમાન આકૃતિવાળો, સુવર્ણનાં તાલપટ્ટ જેવા દાથ-
વાળો, પાંતળી ઢેંવાળો, ગદુડની પાંખો જેવા મુંવાળા
પડખાવાળો, અને તિરક્તિ કમર જેવાં નેત્રવાળો (તે કદાચ)
વિષ્ણુ ભગવાન તરીકે જે નિકટ આવેલા સગાની મારફત
મારાં નેત્રોનું દરજ્જા કરે છે. (૨૭)

भो मध्यम ! तत्रो खल्वह शब्दापयामि ।

भीम :-अतः खल्वहं प्राप्तः ।

घटोत्कच :-किं भवानपि मध्यमः ।

भीम :-न तावदपरः ।

मध्यमोऽहमवधानामुत्सिक्तानां च मध्यमः ।

मध्यमोऽहं क्षितौ भद्रध्रातृणामपि मध्यमः ॥२८॥

घटोत्कच :-भवितव्यम् ।

भीम :-अपि च,

मध्यमः पञ्चभूतानां पार्थिवानां च मध्यमः ।

भवे च मध्यमो लोके सर्वकार्येषु मध्यमः ॥२९॥

वृद्धः-

मध्यमस्त्विति संप्रोक्ते नूनं पाण्डवमध्यः ।

अस्मान्मोक्षुहिमायतो दर्पान्मृत्योर्विद्योत्थितः ॥३०॥

(प्रविश्य)

मध्यम :-

अस्यामाचम्य पद्मिन्यां परलोकेषु दुर्लभम् ।

आत्मनैवात्मनो वृत्तं पञ्चपन्नोज्ज्वलं जलम् ॥३१॥

(उपगम्य) भोः पुरुष ! प्राप्तोऽस्मिः ।

घटोत्कच :-भवानिदानीं खल्वस्मि मध्यमः । इत मध्यम इतः

અરે મધ્યમા તને હું બોલાવું છું.

ભીમસેન : માટે તો હું આવ્યો છું.

ઘટોત્કચ : શું તું પણ મધ્યમ છું ?

ભીમસેન : બીજો કોઈ નહીં.

અવધોમાં હું મધ્યમ (એટલે શ્રેષ્ઠ) છું.

સ્વમાતી મનુષ્યોમાં હું મધ્યમ (એટલે મુખ્ય) છું.

આ પૃથ્વીમાં હું મધ્યમ (એટલે કેન્દ્રસ્થાને) છું અને

ભાર્ગવોમાં પણ હું મધ્યમ (વચેટ) છું. (૨૮)

ઘટોત્કચ : હશે.

ભીમસેન : અને વળી,

પાંચ મહાભૂતોમાં હું મધ્યમ (એટલે વાયુ) છું. રાગઓ-

માં હું મધ્યમ છું. આ લોકમાં દરેક કાર્યોમાં હું મધ્યમ

(તટસ્થ) છું. (૨૯)

વૃદ્ધ :

હું મધ્યમ (છું) એમ કહ્યું તેથી સાચે જ આ પાંડવોમાં મધ્યમ

(એટલે ભીમ) છે. અને અમને મૃત્યુના ગર્વમાંથી ઉગારતા માટે

બીજો કે આવીને (અહીં) બોલો છે. (૩૦)

(દાખલ થઈને)

દ્વિતીય :

આ સરોવરમાં આયમન કરીને પરલોકમાં દુર્લભ એવું

કમળની પાંદડીઓ જેવું ઉજ્જવળ જળ મેં ખારી જાતે

જ મને (તર્પણ તરીકે) આપ્યું છે. (૩૧)

(નજીક જઈને) હે ભાર્ગવ, હું આવી ગયો છું.

ઘટોત્કચ : હવે આ તું સાચે જ મધ્યમ. હે મધ્યમ, આમ આંવ આમ.

वृद्ध :- (भीमसेनमुपगम्य) भो मध्यम । परित्रायस्व ब्राह्मणकुलम् ।

भीम :- न मेतव्यम् । मध्यमोऽहममिवादये ।

वृद्ध :- वायुरिव क्षीर्णायुर्भव ।

भीम :- अनुगृहीतोऽस्मि । कुतो भयमार्यस्य ।

वृद्ध :- श्रूयताम् । अहं सल्ल कुरुराजेन युधिष्ठिरेणाधिष्ठितपूर्वकुरु-
जाहले यूपग्रामवास्तव्यो, माठरसगोत्रश्च, कल्पशाखाध्वर्युः केशवदासो
नाम ब्राह्मणः । तस्य ममोत्तरस्यां दिशि उद्यामकग्रामवासी मातुलः
कोशिकसगोत्रो यज्ञबन्धुर्नामास्ति । तस्य पुत्रोपनयनार्थं सर्वलश्रोऽस्मि
प्रस्थितः ।

भीम :- भरिष्टोऽस्तु ^{RC} पन्थाः । ततस्ततः ।

वृद्ध :- ततो मामेव हि-

सजलजलदग्नात्रः पद्मपत्रायताक्षो

मृगपतिगतिलीलो राक्षसः प्रोमद्रंष्ट्रः ।

जगति विगतशङ्कस्त्वद्विधानां समक्षं

समुत्तपरिजनं भो । इन्तुकामोऽभ्युपैति ॥ ३२ ॥

भीम :- एवम् । अनेन ब्राह्मणजनस्य मार्गविघ्नः कृतः । भवतु
ध्यामि तावदेनम् । भोः पुरुष । तिष्ठ तिष्ठ ।

घटोत्कच :- एष स्थितोऽस्मि ।

भीम :- किमर्थं ब्राह्मणजनमपराधयि ।

પૃથ્ઠ : (ભીમ પાસે જઈને) હે મધ્યમ, બ્રાહ્મણના કુટુંબને બચાવ.

ભીમસેન : ડરશો નહીં, ડરશો નહીં, હું મધ્યમ (એટલે ભીમ) આપને પ્રણામ કરું છું.

પૃથ્ઠ : વાયુના જેવા દીર્ઘાયુ થા.

ભીમસેન : હું અતુલ્યદિત થયો. આર્ષને કોનાથી ભય છે ?

પૃથ્ઠ : સાંભળો, હું કુતુરાજ યુધિષ્ઠિર દ્વારા પદેલાં શાંસિત એવા કુતુસેવનાં ધૂપગામનો રહેવાસી માઠર ગોત્રનો કલ્પ શાખાનો અપ્સર, કૈશવદાસ નામનો બ્રાહ્મણ છું. મારા તે ગામથી ઉત્તર દિશામાં, ઉલામક ગામના રહેવાસી, કૌશિકગોત્રના યજ્ઞપદ નામના એક મામા રહે છે. તેમના પુત્રની જનોઈમાં હાજરી આપવા હું સકુટુંબ નીકળ્યો છું.

ભીમસેન : તમારા માર્ગ વિવિરદિત બનો પછી ?

પૃથ્ઠ : પછી આ મને,

જળયુક્ત વાદળ જેવા (રંગના) અંગોવાળો, કમળની પાંદડી જેવી વિશાળ આંખોવાળો, સિંહની આથ જેવી સુંદર ગતિવાળો, અત્યંત મોટા (બહાર નીકળેલા) દાંતવાળો, જગતમાં (કોઈ પણ જાતની), ચંકા વિનાનો આ રાક્ષસ તમારા જેવાની હાજરીમાં પુત્ર અને પત્નિવાર (અહીં પત્ની) સહિત મારવાની છત્રાધી ધસી આવે છે. (૩૨)

ભીમસેન : એમાં આજે આ રીતે બ્રાહ્મણના માર્ગમાં વિવિરદિતપન્ન કર્યું હશે, ત્યારે હું તેને રોકીશ. અરે બાઈ, બોમો રહે, બોમો રહે.

પટોત્કચ : આ હું બોમો રહો.

ભીમસેન : આ માટે બ્રાહ્મણને જનાવે છે !

पुत्रनक्षत्रकीर्णस्य पत्नीकान्तप्रभस्य च ।

वृद्धस्य विप्रचन्द्रस्य भवान् राहुरिषोत्थितः ॥३३॥

घटोत्कच :-अयं किम् । राहुरेव ।

भीम :-आः,

निवृत्तव्यवहारोऽयं सदारस्तनयै सह ।

सर्वापराधेष्वध्यत्त्वान्मुच्यतां द्विजसत्तमः ॥३४॥

घटोत्कच :-न मुच्यते ।

भीम:- (आत्मगतम्) भोः कस्य पुत्रेणानेन भवितव्यम् ।

ध्रातृणां मम सर्वेषां कोऽयं भो ! गुणतश्चकरः ।

दृष्ट्वैतद्व्यालशौण्डीर्यं सौमद्रस्य स्मराम्यहम् ॥३५॥

(प्रकाशम्) भो. पुरुष ! मुच्यताम् ।

घटोत्कच :-न मुच्यते ।

मुच्यतामिति विस्मयं ध्रुवीति यदि मे पिता ।

न मुच्यते तथा ह्येव गृहीतो मातुराज्ञया ॥३६॥

भीम :- (आत्मगतम्) कथं मातुराज्ञेति । अहो गुरुभूतः
स्वस्वम् तपस्वी ।

माता किल मनुष्याणां देवतानां च दैवतम् ।

मातुराज्ञां पुरस्कृत्य धर्ममेतां दशां गताः ॥३७॥

(प्रकाशम्) पुरुष ! प्रष्टव्यं खलु तावदस्ति ।

घटोत्कच :-मूढि मूढि, क्षीणम् ।

भीम :-आ नाम भवतो माता ।

પુત્ર૨પી નક્ષત્રથી ઘેરાયેલા અને પત્ની૨પી મુંઢર કાંતિ-
વાળા આ વૃદ્ધ જ્ઞાણજીવ૨પી ચંદ્ર માટે તું રાહુ જેવો
ઉપસ્થિત થયો છે. (૩૩)

ઘટોત્કચ : હા, બરાબર રાહુ જ (હું) .

સીમસેન : ઓહ,

જગતના વ્યવહારમાંથી નિવૃત્ત થયેલા, પત્ની અને પુત્ર
સાથેના આ દિવ્યશ્રેષ્ઠને દરેક અપરાધમાં અવધ્ય હોવાથી
છોડી દે. (૩૪)

ઘટોત્કચ : નહીં છોડું.

સીમસેન : (મનમાં) અરે ! આ કોનો પુત્ર હશે ?

અરે ! અમારા દરેક ભાઈઓના ગુણુ ચોરી જનાર આ
કોણ છે ? આ બાળકનું શીર્ષ નેષ્ટને મને અભિમ-
ન્યુની યાદ આવે છે. (૩૫)

(મોટેથી) અરે ભાઈ, છોડી દે.

ઘટોત્કચ : નહીં છોડું—

‘ છોડી દે ’ એમ વિશ્વાસપૂર્વક ન્તે મારા પિતા કહે તો
પણ હું આને નહીં છોડું; કારણ આને મેં મારી
માતાની આત્માથી પકડ્યો છે. (૩૬)

સીમસેન : (મનમાં) શું માતાની આત્મા ! આ બિચારો વડીલની
મેવા કરનારો છે.

બરેબર માતા મનુષ્યો માટે દેવતાઓની પણ દેવતા છે.
માતાની આત્માને આગળ ધરીને (માનીને જ) અમે આ
દસામાં આવી પડ્યા છીએ. (૩૭)

(મોટેથી) હે ભાઈ, ત્યારે મારે (કાંઈક) પૂજવાનું છે.

ઘટોત્કચ : જોઈ, જલ્દી જોઈ.

સીમસેન : તારી માતાનું નામ શું ?

- घटोत्कच :- श्रयता, हिडिम्बा नाम राक्षसी,
कौरव्यकुलदीपेन पाण्डवेन महात्मना ।

सनाथा या महाभागा पूर्णेन द्यौरिवेन्दुना ॥३८॥
भीम :- (सहर्षमात्मगतम्) एव हिडिम्बायाः पुत्रोऽयम् ।

सदृशो ह्यस्य गर्वः ।

- रूपं सत्त्वं बलं चैव पितृभिः सदृशं बहु ।
प्रजासु वीतकारुण्यं मनश्चैवास्य कीदृशम् ॥३९॥

(प्रकाशम्) भोः पुष्य ! मुच्यताम् ।

घटोत्कच :- न मुच्यते ।

भीम :- भो ब्राह्मण ! गृह्यतो तव पुत्रः । वयमेनमतुगमिध्यामः ।

द्वितीय :- मा मा भवानेवम् ।

त्यक्ता प्रागेव मे प्राणा गुरुप्राणेष्वपेक्षया ।
युवा रूपगुणोपेतो भवांस्तिष्ठतु भूतले ॥४०॥

भीम :- आर्य ! मा मैवम् । क्षत्रियकुलोत्पन्नोऽहम् । पूज्यतमाः
खलु ब्राह्मणाः । तस्माच्छरीरेण ब्राह्मणशरीरं विनिमातुमिच्छामि ।

घटोत्कच :- एवं क्षत्रियोऽयं, तेनास्य दर्पः । भवतु, इममेव हत्वा
नेष्यामि । अथ केनायं वारितः ।

भीम :- मया ।

घटोत्कच :- किं त्वया !

ઘટોત્કચ : હિડિમ્બા નામની રાક્ષસી.

જેમ પૂર્ણ ચંદ્રથી આંકારા સ્વામીવાળું છે, તેમ કૌરવ-
કુળના દીપક મહાત્મા (મધ્યમ) પાંડવ(એટલે ભીમ)થી
તે મહાભાગ્યશાળી હિડિમ્બા સનાથ (પતિવાળી) છે.

ભીમસેન : (આનંદથી મનમાં) એમ, આ હિડિમ્બાનો પુત્ર છે,
ત્યારે એનું અભિમાન યોગ્ય છે.

આના સ્વરૂપ, સર્વ અને શક્તિ ઘણા જ તેનાં વડીલો-
ના સમાન છે; પરંતુ આના મનમાં પ્રજ્ઞ તરફ દ્યાનો
અભાવ ક્યાંથી આવ્યો ? (૩૯)

(મોટેથી) અરે લાઈ, ઊડી દે.

ઘટોત્કચ : નહીં ઊડું.

ભીમસેન : હે બ્રાહ્મણ, તમારો પુત્ર લઈ જાવ. હું તેને અનુસરીશ.

દ્વિતીય : ના, ના. આપ એમ કરશો નહીં.

વડીલોના પ્રાણ ખાતર મેં મારા પ્રાણ પહેલેથી જ ત્યજ
દીધા છે. યુવાન અને રૂપ તથા શુભથી સુક્ત એવા આપ
આ પૃથ્વી પર રહો. (૪૦)

ભીમસેન : આર્ય, એમ નહીં. હું ક્ષત્રિયના કુળમાં જન્મ્યો છું.
(તેથી) બ્રાહ્મણ (મારે માટે) અત્યંત પૂજ્ય છે. તેથી (મારા)
શરીર સાથે બ્રાહ્મણના શરીરનો બદલો કરવા છું છું.

ઘટોત્કચ : એમ આ ક્ષત્રિય છે. તેથી જ અભિમાન (કરે) છે. તો
આને જ મારીને લઈ જઈશ. કોણે (આ ઊકારાને) રોક્યો ?

ભીમસેન : મેં.

ઘટોત્કચ : શું તે ?

भीम :-अथ किम् ।

घटोत्कच :-तेन हि भवानेवागच्छतु ।

भीम :-एवमतिबलवीर्यान्नानुगच्छामि । यदि ते शक्तिरस्ति
यलात्कारेण मा नय ।

घटोत्कच :-किं मा प्रत्यभिजानीते भवान् ।

भीम :-मत्पुत्र इति जाने ।

घटोत्कच :-कथं कथं तव पुत्रोऽहम् ।

भीम :-कथं रुष्यति । मर्षयतु भवान् । सर्वाः प्रजाः क्षत्रियाणां
पुत्रं शब्देनाभिधीयन्ते । अत एव मयाभिहितम् । RC

घटोत्कच :-मीतानामायुधं गृहीतम् ।

भीम :-

शपामि सत्येन भयं न जाने क्षातुं तदिच्छामि भवत्समीपे ।
किं रूपमेतद्वद भद्र तस्य गुणागुणकः सदृशं प्रपत्स्ये ॥४१॥

घटोत्कच :-एष ते भयमुपदिशामि । गृह्यातामायुधम् ।

भीम :-आयुधमिति, गृहीतमेतत् ।

घटोत्कच :-कथमिव ।

भीम :-

काञ्चनस्तम्भसदृशो रिपूणां निघ्नहे रतः ।

अथ तुं दक्षिणो बाहुरायुधं सदृजं मम ॥४२॥

घटोत्कच :-इदमुपपन्नं पितुर्मे भीमसेनस्य ।

भीम :-अथ कोऽयं भीमो माम् ।

ભીમસેન : હા, કેમ ?

ઘટોત્કચ : તો તું જ મારી પાછળ આવ.

ભીમસેન : એમ ? અત્યંત બળ અને વીર્યને લીધે હું તને નહીં
અનુસરું. જો તારામાં તાકાત હોય તો બળાત્કારે તું મને લઈ
જા.

ઘટોત્કચ : શું તું મને બોળ્યો છે ?

ભીમસેન : મારો છોકરો (હોય) એમ જાણું છું.

ઘટોત્કચ : શું ! શું હું તારો છોકરો ?

ભીમસેન : કેમ ગુસ્સે થાય છે ? શાંત થા. શાંત થા. ક્ષત્રિયો બધાને
પુત્રો તરીકે જ બોલાવે છે તેથી મેં તેમ કહ્યું હતું.

ઘટોત્કચ : તેં ઉરપોકતું હથિયાર પકડ્યું ને !

ભીમસેન :

સત્યની સોગંદ, હું ભયને જાણુ તો જ નથી. તારી પાસેથી
તે જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું. તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તે હે
બાઈ, તું જ કહે તેના ગુણદોષ જાણી તે પ્રમાણે
વર્તીશ. (૪૧)

ઘટોત્કચ : આ હું તને ભય શીખવાડું છું. હથિયાર લઈ લે.

ભીમસેન : હથિયાર, એમ ! એ તો લીધું જ છે

ઘટોત્કચ : કેવી રીતે ?

ભીમસેન :

સોનાના થાંભલા સમાન, શત્રુઓને વશ કરવામાં રસવાળો
આ મારો જમણો હાથ સ્વાભાવિક રીતે હથિયાર છે. (૪૨)

ઘટોત્કચ : આ તો મારા પિતા ભીમસેનને જાણે એવું છે.

ભીમસેન : પણ એ ભીમસેન કોણ છે ?

विश्वकर्ता शिवः कृष्णः शक्रः शक्तिधरो यमः ।
पतेषु कथ्यतां भद्रं केन ते सदृशः पिता ॥ ४३ ॥

घटोत्कच :- सर्वैः ।

भीम :- धिमनूतमेतत् ।

घटोत्कच :- कथं कथमनूतमित्याह । क्षिपसि मे गुहम् । भवति मे स्थूलं वृक्षमुत्पाटय प्रहरामि । (उत्पाटय प्रहरति ।) कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किं नु खलु करिष्ये । भवतु दृष्टम् । एतद्गिरि-
कूटमुत्पाटय प्रहरामि ।

शैलकूटं मयाक्षिप्तं प्राणानादाय यास्थति ।

भीम:-

रुद्रोऽपि कुञ्जरो वन्यो न व्याघ्रं चर्षद्वयेन ॥ ४४ ॥

घटोत्कच:- (प्रहृत्य) कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किं करिष्ये । भवतु दृष्टम् ।

नन्वहं भीमसेनस्य पुत्रः पौत्रो नमस्वतः ।

तिष्ठेदानीं सुसशस्त्रो नियुजे नास्ति मत्समः ॥ ४५ ॥

(इत्युमौ नियुद्धं कृतः ।)

घटोत्कच :- (भीमसेनं बद्ध्वा)

यजसि कथमिह त्वं धीर्यमुल्लङ्घ्य बाहो-

र्गज इव दृढपाशैः पीडितो मद्भुजाभ्याम् ।

भीम:- (आत्मगतम्) कथं पृथीतोऽस्म्यनेन । भोः सुयोधन ! वर्धते ते शत्रुपक्षः । हृतरक्षो भव । (प्रकाशम्) भोः पुत्र्य ! भव-
द्वितो भव ।

વિશ્વના રચનાર (બ્રહ્મા), ભગવાન શિવ,, શ્રીકૃષ્ણ, ઇન્દ્ર,
કાર્તિકેય કે યમ, આ બધામાંથી હે બાઈ, કહે તારો
પિતા કેના જેવો છે ? (૪૩)

ઘટોત્કચ : બધા જેવો.

લીમસેન : ઝડ, આ તો જૂઠાણું છે.

ઘટોત્કચ : શું જૂઠાણું છે એમ કહેો છો ? મારા પિતાને ઉતારી
પાડો છો ? ઠીક, આ મોટા ઝાડને ઉખાડીને મારું છું. (ઉખા-
ડીને મારે છે) શું એનાથી પણ મારી શકાતો નથી. પણ હું
શું કરું ? ભલે સમજ્યો. આ પર્વતનું શિખર ઉપાડીને મારું-
મેં નાખેલું આ પર્વતનું શિખર તારા પ્રાણુ લઈને જશે.

લીમસેન :

જંગલી હાથી ગુસ્સે થયો હોય તો પણ વનમાં વાધને
હરાવી શકતો નથી. (૪૪)

ઘટોત્કચ : (પ્રહાર કરીને) શું આનાથી પણ મારવો શક્ય નથી ?
પણ હું શું કરું ? ભલે સમજ્યો.

હું લીમસેનનો પુત્ર અને વાયુદેવનો પૌત્ર છું. હવે તૈયાર
થઈને ઊભો રહે. મહાબુદ્ધમાં મારા જેવો કોઈ નથી. (૪૫)
(આમ બન્ને મહાબુદ્ધ કરે છે.)

ઘટોત્કચ : (લીમસેનને પકડીને)

મારા બાહુબળનું ઉદ્ધાંધન કરી (હરાવી) અહીંથી તું કેવી
રીતે જઈશ ? મજબૂત પાશથી બંધાયેલા હાથીની માફક
મેં મારા બાહુમાં તને જકડ્યો છે.

લીમસેન : (મનમાં) અરે, શું એણે પકડ્યો છેને ? હે દુર્યોધન,
તારા દુરમનનો પણ બળવાન થાય છે. તારો બચાવ કર.
(મોટેથી) અરે બાઈ, સાવધાન રહેજે,

घटोत्कच :- अवहितोऽस्मि ।

भीम :- (नियुद्धबन्धमवधूय) .

व्यपनेय घलदर्प दृष्टसारोऽसि घोर !

न हि मम परिखेदो विद्यते बाहुयुद्धे ॥४६॥

घटोत्कच :- कथमनेनापि न शक्नोते हन्तुम् । किं नु खलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् अस्ति मातृप्रसादलब्धो मायापाशः । तेन बध्नेन नेष्यामि । कुत खल्वापः । भो गिरे ! आपस्तावत् । हन्त सन्ति । (आचम्य मन्त्र जपति ।) भो. पुरुष !

मायापाशेन बद्धस्त्वं विवशोऽनुगमिष्यसि ।
राजसे रज्जुभिर्वद्ध. शक्रध्वज इवोत्सवे ॥४७॥

(इति मायया बध्नाति ।)

भीम :- कथं मायापाशेन बद्धोऽस्मि । किमिदानीं करिष्ये । भवतु दृष्टम् । अस्ति मे महेश्वरप्रसादाल्लब्धो मायापाशमोक्ष मन्त्र । कुत खल्वापः । भो ब्रह्मणकुमार ! आनय कमण्डलुगता आपः ।

घृष्ट .- इमा आपः ।

(भीम. आदायाचम्य मन्त्र जप्त्वा मायामपनयति ।)

घटोत्कच :- अये पतिः. पाशः । किमिदानीं करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । भो पुरुष ! पूर्वसमय स्मर ।

भीम :- समयमिति । एष । स्मरामि । कष्टाग्रतः । (उर्मौ परिणामतः ।)

घृष्ट :- पुत्रकां. किं पुनः । अयं पश्यति दृष्टोदरः ।

ઘટોત્કચ : સાવધાન છું.

લીમસેન : (મલ્લયુદ્ધનું બંધન તરછોડીને)

તારા બળનું અભિમાન-ત્યજી દે હે વીર ! તારી તાકાત
જોઈ લીધી મને મલ્લયુદ્ધમાં થાક લાગતો નથી. (૪૬)

ઘટોત્કચ : શું આનાથી પણ ભારી શકાતો નથી ? હવે હું શું
કરું ? ભલે સમજ્યો. માતાની કૃપાથી મળેલો માયાપાશ (ભારી
પાસે) છે તેનાથી બાંધીને આને લઈ જઈશ પાણી ક્યાં છે ?
હે પર્વત ! પાણી આપ તો અહોહો ! (પાણી) ઝરવા માંડ્યું.
(આચમન કરીને મત્ર જપે છે)

હે ભાઈ, હવે માયાપાશથી બંધાયેલો તું પરવશ બનીને
મને અનુસરીશ ઇન્દ્રના ઉત્સવમાં દોરડાથી બંધાયેલા
ઇન્દ્રધ્વજની માફક તું શોભે છે (૪૭)
(માયાપાશથી બાંધે છે)

લીમસેન : શું હું માયાપાશથી મજબૂત રીતે બંધાઈ ગયો ?
હવે હું શું કરું ? લગવાન શ કરની કૃપાથી મળેલો માયાપાશ
દૂર કરવાનો મત્ર છે પાણી ક્યાં છે ? બલે, હે આઘણકુમાર,
કમંડળમાં રહેલું પાણી લાવ

પૃથ્વ : આ પાણી

(લીમ આચમન કરીને મત્ર જપીને માયાપાશ છોડાવે છે)

ઘટોત્કચ : અરે, માયાપાશ તૂટી પડે છે ! હવે હું શું કરું ? હે
ભાઈ, પહેલાંની શરત યાદ કર

લીમસેન : શરત મને યાદ છે આગળ ચાલ.

(બંને આગળ ચાલે છે)

આઘણ : હે દીકરાઓ, આપણે શું કરીશું ? આ લીમસેન જાય છે.

आक्रम्य राक्षसमिमं ज्वलदुग्रूप-

मुष्ट्रेण बाहुबलवीर्यगुणेन युक्तम् ।

पप प्रयाति शनकैखधूय शीघ्र-

माम्मारवर्षमिव गावृषभस्सलीलम् ॥४८॥

घटोत्कच :- इह िष्ठ । तदागमनमम्बायै निवेदयामि ।

भीम :- बाढम् । गच्छ ।

घटोत्कच :- (उपसृत्य) अम्ब ! अयमभिवादये । चिराभिलषितो
भवत्या आहारार्थमानीतो मानुषः ।

(प्रविश्य)

हिडिम्बा :- जाद ! चिरं जीव । [जात ? चिरं जीव ।]

घटोत्कच :- अनुगृहीतोऽस्मि ।

हिडिम्बा :- जाद ! कीदितो माणसो आणीदो । [जात,
कीदितो मानुष आनीतः ।]

घटोत्कच :- भवति रूपमात्रेण मानुषः । न वीर्येण ।

हिडिम्बा :- किं बम्हणो । [किं प्राद्वणः ।]

घटोत्कच :- न प्राद्वणः ।

हिडिम्बा :- भादु घेरो [अथवा स्पविरः ।]

घटोत्कच :- न वृद्धः ।

हिडिम्बा :- किं बालो । [किं बालः ।]

घटोत्कच :- न बालः ।

हिडिम्बा :- जाद एम्बं पेक्खामि दाव णं । (उभौ परिक्रामतः ।)
[यथेवं पश्यामि तावदेवम् ।]

ઝળહળતા અને બચંકર રૂપવાળા તેમ જ ઉમ્ર બાહુબળ
અને પરાક્રમથી યુક્ત આ રાક્ષસને હરાવીને ઉમ્ર વર-
સાદને જલદીથી ખંખેરી નાખીને રમતમાં ચાલતા શ્રેષ્ઠ
બળદની માફક આ ધીમે ધીમે જાય છે (૪૮)

ઘટોતકચ : અહીં ઊભો રહે. તારા આગ્ન્યાની ખબર માતાને આપું.

સીમસેન : સારું, જા.

ઘટોતકચ : (નજીક જઈને) હે મા, આ હું પ્રણામ કરું છું.
ધણા સમયથી આપે ઇચ્છેલા માણસને ભોજન માટે
લઈ આવ્યો છું.

(દાખલ થઈને)

હિડિમ્બા : ખેટા, ધણું જીવ.

ઘટોતકચ : મારા પર અનુગ્રહ થયો.

હિડિમ્બા : ખેટા, કેવો માણસ લાવ્યો છું ?

ઘટોતકચ : મા, ફક્ત વાણીથી (કહેવા પૂરતો) જ માણસ.
પરાક્રમમાં માણસ જેવો નહિ.

હિડિમ્બા : મું તે આહણુ છે ?

ઘટોતકચ : આહણુ નથી.

હિડિમ્બા : અથવા, ધરડો છે ?

ઘટોતકચ : ધરડો નથી.

હિડિમ્બા : શું બાળક છે ?

ઘટોતકચ : બાળક નથી.

હિડિમ્બા : જો એમ છે તો હું જોઉં એને.

(બન્ને ચાલે છે.)

हिडिम्बा :- किं एसो मणुसो आणीदो । [विमेषं मानुष आनीतः ।]

घटोत्कच :- अम्बा ! कोऽयम् ।

हिडिम्बा :- उन्मत्तश्च दम्बश्च एव अम्हाश्च । [उन्मत्तकं दैवतं खल्वस्माकम् ।]

घटोत्कच :- आ. कस्य दैवतम् ।

हिडिम्बा :- तव अ, मम अ । [तव च, मम च ।]

घटोत्कच :- कः प्रत्ययः ।

हिडिम्बा :- अथ पञ्चओ । जेदु अग्यउत्तो । [अय, प्रत्ययः ! जय वार्यपुत्रः ।]

भीम :- (विलोक्य) का पुनरियम् । अये देवो हिडिम्बा ।

अस्माकं धृष्टराज्यानां धर्मतां गहने घने ।

जातकारुण्यया देवि ! संतापो नाशितस्त्ययो ॥४९॥

हिडिम्बे ! किमिदम् ।

हिडिम्बा :- (कर्णे) अग्यउत्त ! इदित् विज । [आर्यपुत्र ! ईशहमिव ।]

भीम :- जाल्या राक्षसी, न समुदाचारेण ।

हिडिम्बा :- उन्मत्तश्च ! अभिवादेहि पितर । [उन्मत्तकं अभिवादयस्व पितरम् ।]

घटोत्कच :- भोस्तात ।

अस्तानास्तु मया पूर्वं यद्गयास्त्राभिवादितः ।

अस्य पुत्रापराधस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥५०॥

હિડિમ્બા : શું આ માણસ લઈ આવ્યો છે ?

ધટોતકચ : મા, આ કોણ છે ?

હિડિમ્બા : હે ઉન્મત્ત, આ તો આપણું ભાગ્ય છે. ૧૬

ધટોતકચ : અરે કોનું ભાગ્ય ?

હિડિમ્બા : તારુ અને મારું. ૧૭

ધટોતકચ : શી ખાત્રી ? ૧૮

હિડિમ્બા : આ ખાત્રી સ્વામીને જાણ થાય ૨૦

ભીમસેન : (જોઈને) આ કોણ છે ? અરે, દેવી હિડિમ્બા !
રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થઈને ગાદ જંગલમાં ભટકતા એવા
અમારો હે દેવી, તે દયા લાંબીને સંતાપ દૂર કર્યો હતો.
(૪૯)

હિડિમ્બા, આ શું છે ? ૨૧

હિડિમ્બા : (કાનમાં) આ આમ છે. ૨૨

ભીમસેન : તુ જાતિથી જ રાક્ષસી છે, આચારથી નહીં ૨૩

હિડિમ્બા : હે ઉન્મત્ત, પિતાને પ્રણામ કર. ૨૪

ધટોતકચ : હે પિતાજી, ૨૫

અજ્ઞાનથી મેં મહેલાં આપને જે પ્રણામ નથી કર્યો, તે
આ પુત્રના અપરાધને આપ क्षમા કરવા યોગ્ય છો.

(૫૦).

R-5 अहं स धार्तराष्ट्रवनदवाग्निर्घटोत्कचोऽभिवादये । पुत्रचापलं क्षन्तु-
मर्हसि ।

भीमः—एतेहि पुत्र व्यतिक्रमकृतं क्षन्तामेव । (इति परिवर्ज्य)
अयं स धार्तराष्ट्रवनदवाग्निः । पुत्रापेक्षीणि खलु पितृहृदयानि । पुत्र,
अतिबलपराक्रमो भव ।

घटोत्कचः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

वृद्धः—एवं भीमसेनपुत्रोऽयं घटोत्कचः ।

भीमः—पुत्र ! अभिवादयाग्रभवन्तं केशवदासम् ।

घटोत्कचः—भगवन्भवादेय ।

वृद्धः—पितृसदृशगुणकीर्तिर्भव ।

घटोत्कचः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

वृद्धः—भो वृकोदर ! रक्षितमस्मत्कुलं स्वकुलमुत्थृतं च । गरुड-
मस्तावत् ।

भीमः—

अनुग्रहात् भवतः सर्वमासीद्विदं शुभम् ।

आश्रमोऽदूरतोऽस्माकं तत्र विध्यम्य गम्यताम् ॥५१॥

वृद्धः—कृतमातिथ्यघनेन जीवितप्रदानेन । तस्माद्गरुडामस्तावत् ।

भीमः—गरुडु भवान् सकुटुम्बः पुनर्दर्शनाय ।

वृद्धः—वाढम् । प्रथमः कल्पः (सपुत्रप्रयत्नो निष्क्रान्तः केशव-
दासः ।)

હું પેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રા (કૌરવો)રૂપી વનનો દાવા-
નળ આપને વંદન કરું છું. દીકરાની છોકરમતને માફ કરવા
ચોગ્ય છે.

લીમસેન : આવ, આવ દીકરા, તારા કરેલા અપરાધની માફી
આપી દીધી જ છે. (એમ કેહી આસિંગન આપીને), આ
તે કૌરવરૂપી વનને માટે દાવાનળ. સાચે જ, પિતાનું
હૃદય પુત્રની આકાંક્ષા રાખે છે. હે પુત્ર, ખૂબ બળ
અને પરાક્રમવાળો થા.

ઘટોત્કચ : મારા પર અનુગ્રહ થયો.

વૃદ્ધ : એમ કે ! આ લીમસેનનો પુત્ર ઘટોત્કચ છે.

લીમ : દીકરા, આ માનનીય ઠેઠવદાસને પ્રણામ કર.

ઘટોત્કચ : હે ભગવન્ ! પ્રણામ કરું છું.

વૃદ્ધ : તારા પિતા જેવા ગુણ અને કીર્તિવાળો થા.

ઘટોત્કચ : મારા પર અનુગ્રહ થયો.

વૃદ્ધ : હે લીમસેન, તમે અમારા કુટુંબનું રક્ષણ કર્યું અને

પોતાના કુટુંબનો ઉદ્ધાર કર્યો. અમે જઈએ છીએ

લીમસેન :

આપના અનુગ્રહથી આ બધું સારું થયું. અમારો આગ્રમ
નજીક છે. ત્યાં આરામ કરીને જાવ. (૫૧)

વૃદ્ધ : અમને જીવનદાન આપીને અમારો અતિથિ સત્કાર કર્યો જ
છે. માટે અમે જઈએ છીએ.

લીમસેન : આપ સકુટુંબ ફરી મળો એમ પધારો.

વૃદ્ધ : એમ, ધણી સારી વાત.

(ધણી અને ત્રણ પુત્રો સાથે ઠેઠવદાસ જાય છે.)

મોમ - હિહિમ્મે ! ઇતસ્તાવત્ ! વત્ત ધટોલ્લચ ! ઇતસ્તાવત્ ! અવ-
મવન્ત કેશવદાસન્ આશ્રમપદદ્વારમાત્રમપિ સમાવયિષ્યામ ।

યથા નદીના પ્રભવ સમુદ્રો
યથાહુતીના પ્રભવો હુતાશન ।

યથેન્દ્રિયાણા પ્રભવ મનોઽપિ
તથા પ્રભુર્નો ભગવાનુષેન્દ્ર ॥૫૨॥
(નિષ્ક્રાન્તા સર્વે)

॥ મધ્યમવ્યાયોગં સમાપ્તમ્ ॥

લીમસેન દે હિહિમ્મા, આમ આવ દીકરા ધટોલ્લચ, આમ
આવ પેલા માનનીય કેશવદાસને આશ્રમના દરવાજા સુધી
(જઈને) પણ વિદાય આપીએ
જેમ નદીના સ્વામી સમુદ્ર છે, જેમ આહુતિઓના સ્વામી
અગ્નિ છે, જેમ ઇન્દ્રિયોનું સ્વામી પણ મન છે, તેમ આપણા
સ્વામી ભગવાન નિષ્ણ છે

(બધા જાય છે)

મધ્યમવ્યાયોગ સમાપ્ત થયું

મધ્યમવ્યાયોગ

ટિપ્પણી

શ્લોક :- ૧ ભાસનાં અન્ય નાટકો માફક અહીં પણ વિષયનો એક અવતાર એવા બલિબંધન સમયે વ્યક્ત થયેલા વિરાટ સ્વરૂપની સ્તુતિ છે. ભગવાને વામન અવતાર લઈને બલિ રાજાને ન્યાયો દત્તો તે પ્રસંગનું કાવ્યમય વર્ણન છે. મેઘ માં કાસિદાસ પણ આનો ઉલ્લેખ કરે છે. શ્યામઃ પાદો વલિનિયમનામ્બુચતસ્યેવ વિષ્ણોઃ । પૂર્વમેઘ-૬૦ 'આકાશરૂપી સાગરના સંક્રમણમાં સેતુ' એ દ્રશ્યના આહવાદક છે.
 एषमाय मिथ्यान् ભાસનાં નાટકોનો આરંભ આવી રીતે થાય છે

શ્લોક :- ૨ 'મોઃ' શબ્દનો ઉચ્ચાર એ જમાનામાં 'આત્મજો' વિશેષ કરતા હશે. ખાસ કરીને બમની અભિવ્યક્તિ માટે. ગુજરાતીમાં, 'ઓ મા', 'મરી ગયો,' જેવા અર્થમાં તે વપરાયેલો જણાય છે.

શ્લોક-૩ માં પછી આવનાર દ્રશ્યની વાજ કરી દીધી. ડરપોક આત્મજીની 'સન્નિવૃત્ત મૂલમ' સાથેની સરખામણી વિચારવા જેવી છે. સ્વાત્મના- પ્રતાપના માટે ભાસે વાગેલો શબ્દ, નાની પ્રતાપનામાં આવનાર દ્રશ્યની બિનાદારી પૂર્વભૂમિકા રજૂ થઈ છે. આરંભ જોડેલો અસ્પષ્ટર એટલો આવકાઠાવક. લેખક કે નાટકનું નામ સ્થાપનામાં આપ્યું નથી તે નોંધવું રહ્યું.

શ્લોક-૪-૫-૬-૭ માં ધટોત્કચનું વર્ણન છે

ધટો હાસ્યોદય (દ અસ્ય ઉચ્ચવઃ) હિત માતા તે પ્રયમાવન ।

અત્રીતેન નામાસ્ય ધટોત્કચ હિત સ્મ દ ॥

તે જગપે ત્યારે તેના માથા પર ધટાની માફક વાજ દતા નદિ તેથી તેની માતા બોલી કહી 'ધટોત્કચ' આપી તેનું નામ ધટોત્કચ પડ્યું. પણ શ્લોક ૪ માં તેને બોડો નદિ પરંતુ ઘટનદિવસદિનદિનદેશઃ અને શ્લોક ૫ માં જગદ્દીપ્તેશઃ કહ્યો છે. આ ભાસનું સર્જન છે.
 શ્લોક ૭નું માતારૂપક નોંધવાનું છે.

શ્લોક-૯માં ઘટોત્કચ બ્રાહ્મણને ગભરાટમાં ભાગવાનીના પાડે છે. આથી બ્રાહ્મણને તે વાત વિચારપૂર્ણ જણાય છે.

શ્લોક-૯ માં તે સમયમાં સમાજમાં બ્રાહ્મણનું સ્થાન શું હતું તે જણાય છે તેઓ વૃથિવ્યામ્ પૂજ્યતમાઃ અને શ્લોક ૩૪ મુજબ સર્વાપરાધે અવધ્ય ગણાતા હતા કર્ણભારવગેરેમાં પણ બ્રાહ્મણોનું મહત્વ દર્શાવાયું છે.

શ્લોક-૧૦ વન મનસ્વીઓના નિવાસયોગ્ય છે એવા સામાન્ય વાક્ય પરથી મનસ્વી પાંડવો અહીં રહે છે એ વાત પર લેખકે દર્શાવેલું સંકેતભળુ નાટ્યસંકલનનું સુંદર કૌશલ્ય દાખવે છે

શ્લોક-૧૧ માં પાંડવોના ગુણોના વર્ણનમાં સુંદર પરિકર અલંકાર છે દરેક વિશેષણો સાલિપ્રાય છે જે યુદ્ધપ્રિય હોય પણ શરણાગતના રક્ષણમાં રસ ન હોય તો નકામું શરણાગતવત્સલ હોય પણ દીનો તરફ પક્ષપાત ન હોય તો શું કામનું ? યુદ્ધપ્રિય શરણાગતવત્સલ અને દીનો તરફ પક્ષપાત હોય. પરંતુ સાહસિક ન હોય તો તેનો અર્થ નથી. આમ જોઈ શકાય છે કે દરેક વિશેષણોનો પ્રયોગ સાલિપ્રાય છે. આથી પરિકર અલંકાર થયો. તેની વ્યાખ્યા :—

વિશેષણૈર્વસ્તાકૃત્તદક્ષિઃ પરિકરમ્તુ સઃ । કાવ્યપ્રકાશ ૧૦-૩૨

ઘૌર્ય ઋપિ પાંડવોના પુરોહિત હતા પાંડવોની ગેરલાજરી માટે લેખકે કલ્પિત કારણ દર્શાવ્યું છે પણ પછી મધ્યમ=વચેટ=ભીમ અહીં રહેલો દર્શાવ્યો છે. પાંચ પાંડવે માં અર્જુન મધ્યમ ગણાય. પરંતુ કુન્તીના પુત્રો ગણનાં ભીમ વચેટ=મધ્યમ કહી પંચરાત્રમાં અભિમન્યુ ભીમને મધ્યમસ્તાતઃ એમ કહે છે. અહીં શ્લોક ૨૮ માં ભીમ પોતાને ઘાતુણામપિ મધ્યમઃ કહે છે. શ્લોક ૨૮ અને ૨૯માં ભીમ ‘મધ્યમ’ ઠેવી રીતે તે વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે.

પૃષ્ઠ-૨૦ હાજર ભીમ એટલે સદુ પાંડવો હાજર. નિર્વેદ=યાક. કંટાળો, પ્રાર્થના યાક કે કંટાળાની વિરોધી છે. એટલે પ્રાર્થના યાક કે કંટાળાને ગણતી નથી. પ્રાર્થના કરનારે

કટાણો લાવ્યા વિના સતત પ્રાર્થના કરવી જોઈ એ ક્યારે તે ફળશે તેવી શ્રદ્ધાથી પ્રાર્થનાતુ કટાણ્યા વિના પુનઃગવર્તન કરવું જોઈ એ પ્રાર્થનાથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય અને અનિર્વેદ પ્રાપ્ત્યાણિ ધેર્યામિ । એ અહીં યાદ આવે છે કટાણાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત ન થાય ઘટોત્કચની શરત બિચારો બ્રાહ્મણ ઠેવી રીતે સ્વીકારે ? અબ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ નહિ તે, દુષ્ટ, ચરિત્રહીન

પૃષ્ઠ-૧૨ સર્વ કુળને વિનાશમાથી બચાવવા માટે બ્રાહ્મણ, તેની પત્ની અને પુત્રો તૈયાર થઈ જાય છે તેઓના વિવાદમાથી તત્કાલીન સમાજનું પ્રતિબિંબ બિપ્લે છે દા. ત પતિવ્રતા માટે પતિ એ જ સર્વસ્વ છે મોટો ભાઈ પિતા સમાન છે પિતાને મોટો પુત્ર પ્યારો હોય છે માતાનો ભાવ નાના તરફ વધુ હોય છે મધ્યમને જવાનું નક્કી થાય છે એમાં પેતરેય બ્રાહ્મણ છત્ર શેષ આખ્યાનની અસર છે. વધુ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના

પૃષ્ઠ-૧૪ પિત્રોરનિષ્ઠ કલ્પદાની પ્રિય ના ઉત્તરમા ઘટોત્કચનું બહુ પ્રીતાડસ્મિ વાક્ય કરુણામય હાસ્ય (Tragic-Comedy) ઉત્પન્ન કરે છે

શ્લોક-૨૦ મધ્યમને કુટુંબસેનાનો લાભ મળવાથી આનંદ થાય છે મહાન મનુષ્યોમાં બંધુપ્રેમ કરતા દેહાધ્યાસ ઓછો હોય સ્વર્ગનો માટે સ્વપ્રાણની આહુતિ આપતા સજ્જનો ખચકાતાં નથી. મધ્યમના સ્વજનવાત્સલ્યથી તો રાક્ષસ ઘટોત્કચને પણ આશ્ચર્ય થાય છે

પૃષ્ઠ-૨૬ હવેનું પુત્રવિદાયનું દસ્ય સાચે જ કારુણ્યની જમાવડ કરે તેવું છે મરવા જતા પુત્રને માતા જાત ચિરજીવ । કહે તેમાં માતૃહૃદયની ભાવના અતે ફળદાયી નીવડે છે મધ્યમને પાણી પીવાના બદાને બદાર કાઢ્યો છે પાડવ મધ્યમને મત્ત પર રજૂ કરવા માટે ઠાક સારી રીત ભાસ પાસે ન હોવાથી આ નાટ્યાત્મક આયોજન મીઠા વિના સ્વીકારી લેવું રહ્યું કાલિદાસને પણ દુઃખાનંતને ગાંઠી પાછળ ધુપારી ગળવે પડ્યો છે તેને પણ નાટ્ય-આયોજન માનવું પડ્યું છે શ્લોક-૨૩-૨૪ પિતાનો મોક અસ્થાને નથી

આછાણુ બાળકને વાર ચતાં ઘટોત્કચ 'મધ્યમ' કહીને ખૂમ પાડે છે. અને પાંડવ મધ્યમ દાખલ થાય છે. તેને ઘટોત્કચનો અવાજ અનુન જોવા જણાય છે.

શ્લોક-૨૬ ઘટોત્કચના પાત્રને લવ્યતાપૂર્વક રજૂ કરતો આ શ્લોક નોંધપાત્ર છે. લાસને આ રીતે પોતાના પાત્રો બિરદાવવાનો શોખ છે. તેના મુખ પરથી જ તે 'રાક્ષસીજ' જણાય છે.

શ્લોક-૨૭માં ઘટોત્કચને ભીમ લવ્ય જણાય છે. શ્લોક-૨૮-૨૯માં ભીમ 'મધ્યમ' અનેક રીતે છે તે બતાવવાનો પ્રયત્ન લાસે કર્યો છે. અને વૃદ્ધને આ સાંભળી ખ્યાલ આવી જાય છે કે આ પાંડવમધ્યમ ભીમસેન છે. મરેલામાં પ્રાણુ આવ્યા. પૃષ્ઠ-૨૪ તે મદદની માગણી કરે છે. શ્લોક-૩૦માં ઘટોત્કચ મને 'સહુતપરિજનમ્' = પત્નીપુત્રો સાથે મારવા માટે આવ્યો છે તેવી આછાણુની ફરિયાદ અતિશયોક્તિ ભરેલી છે. દુઃખના આવેગમાં આવી વાત તેના મોંમાં માન્ય રખાય. પણ તેમ કહેવડાવી ઘટોત્કચના પાત્રને લાસે અન્યાય કર્યો છે.

પૃષ્ઠ-૨૬ ભીમ અને ઘટોત્કચના વાર્તાસાપમાં ભીમને ઘટોત્કચ અભિમન્યુ જોવા જણાય છે. માતાને ઉલ્લેખ જોતાં શ્લોક-૩૭માં ભીમે રજૂ કરેલા વિચારો તેની માતૃભક્તિ વ્યક્ત કરે છે કંઈક અસંતોષ સાથે.

પૃષ્ઠ-૨૮ પોતાનો પુત્ર જાણી આનંદ થાય છે પણ પ્રજા તરફ દયા ન જોતાં ભીમને ખેદ પણ થાય છે.

પૃષ્ઠ-૩૦ ભીમ ઘટોત્કચને 'માતૃપુત્ર' કહી દે છે. પછી સરસ રીતે વાત પસારાવી નાંખે છે કે ક્ષત્રિયો સધળી પ્રજાને પોતાની સંતાન લેખે છે.

શ્લોક-૪૧-૪૨ માં 'હું લયને જાણતો નથી' અને 'મારો હાથ એ જ મારું હથિયાર' એ શબ્દો ભીમના મોંમાં જ શોભે. અને એ વાત તરત ઘટોત્કચ કહે છે.

શ્લોક-૪૩ અહા, શિવ, કૃષ્ણ, ધન્વ વગેરેમાં તારો પિતા ઠેકાણો જોવા છે તેના ઉત્તરમાં ઘટોત્કચ 'બધા જોવા' કહે તેમાં તેની પિતૃભક્તિ

છે. આ 'જૂઠાણુ છે' એવા ભીમના ઉત્તરમાં ભીમની નમ્રતા અને ધટોત્કચને ગુસ્સે કરવાની વૃત્તિ રહેલાં છે.

પૃષ્ઠ-૩૨ ભીમ અને ધટોત્કચનું યુદ્ધ વૃદ્ધ, પર્વતનાં શિખરના પ્રહારો પછી મલ્લયુદ્ધ સુધી વિસ્તરે છે. પુત્ર ધટોત્કચની શક્તિ જોઈને ભીમ સમયસર સુંદર કહે છે મોઃ સુયોધન વર્ધતે તે શત્રુવશઃ ।

પૃષ્ઠ-૩૪ માયાપાશની યુક્તિ પશું નિષ્ફળ જતાં ધટોત્કચ ભીમને પોતાનું વચન યાદ કરવાનું કહે છે. 'મીતાનામાયુવમ્' ધટોત્કચે લીધું એમ ન કહેવાય । ભીમ એને અનુસરે છે અને એથી આઘાતને દુઃખ યાય છે.

પૃષ્ઠ-૩૬ માતા હિડિમ્બા અને પુત્ર ધટોત્કચ વચ્ચે નાનાં નાનાં વાક્યોમાં આવતો સંવાદ ભાસની સંવાદકલાને સુંદર નમનો છે.

પૃષ્ઠ-૩૭ કિમેયઃ માનુષઃ આનીતઃ । માં મીઠો ઠપકો જણાય છે. તને મારા આહાર માટે કોઈ નહિ અને ભીમસેન-તારો. બાપ અને મારો પતિ-મળ્યો. પુત્રનાં કરતૂત ગુસ્સો યાય એવાં છે પશું તેના પરિણામે થયેલા પતિમિત્રનથી આનંદ યાય. કેવી વિચિત્ર દશા હિડિમ્બા-એ અનુભવી દશે ! શૈલાધિરાજતનયા જેવી ન ચર્ચો ન તર્યો !

પૃષ્ઠ-૩૮ આવનાર વ્યક્તિ અનેનું દેવત છે એવી ખાત્રી હિડિમ્બાને આપવી પડે છે અને તે 'આર્યપુત્રનો જય થાઓ' એમ કહીને પ્રજ્ઞામ કરે છે તેમાં તે ધટોત્કચને મળી રહે છે. ભીમ હિડિમ્બાને જન્મે રાક્ષસી ગણે છે, આચરણથી નહિ. ધટોત્કચ અજ્ઞાનમાં થયેલા અપરાધની માફી માગે છે.

પૃષ્ઠ-૪૦ કેશવદાસને ખચર પડે છે કે આ તો ભીમનો પુત્ર ધટોત્કચ છે તેથી તેને પણ આનંદ યાય છે 'શત્રુવશઃ' જય છે અને ભીમ, હિડિમ્બા અને ધટોત્કચ આશ્રમદાર સુધી મુક્તિ જાય છે.

શ્લોક-૫૨ તેના ભાવાર્થ પરથી તે ભરતવાક્ય છે એમ માની શકાય. પરંતુ તેની પૂર્વે 'મરણાવશ' એનું મટવશુષ્પત આપ્યું નથી.

श्लोकानुक्रममागका

श्लोकाङ्काः

श्लोकाङ्काः

अनुप्रहासु	५१	पुत्रनक्षत्र	३३
अस्माकं भ्रष्ट	४९	माद्गणः धृत	१३
अस्यामाचम्य	३१	मोक्षशब्दोच्चारणाद्	२
अज्ञानात्	५०	भ्रातृणा मम	३५
आकम्य राक्षस	४८	भ्रान्तः सुते	३
आपदं हि पिता	१९	मध्यमः पथ	२९
इदं हि क्षन्य	१०	मध्यमस्त्विति	३०
कलभदशनदष्टः	६	मध्यमोऽहं	२८
काश्चनस्तम्म	४२	मम प्राणैर्गुह	१६
किं यासि मद्	८	माता किल मनुष्याणां	३७
कृतकृत्यं शरीरं	१५	मायापाशेन	४७
कौरव्यकुल	३८	मुच्यतामिति	३६
खगशतविहते	२५	यथा नदीनां	५२
महयुगल निमाक्ष	५	यद्यर्धितो द्विज	१४
जानामि सर्वत्र	९	यन्निशूदृगो	२३
उयेष्टः श्रेष्ठः कुले	१७	युद्धप्रियाश्च	११
उयेष्टो भ्राता	१८	रूपं सर्वं	३९
तद्वृणु तद्वृणुता	२४	वज्रपातो	७
तद्वृणु रविकर	४	विनिमाय शुद्ध	२१
त्यक्ताः प्रागेव	४०	विश्वकर्ता शिवः	४३
धन्योऽस्मि यद्	२०	प्रजसि कथमिह	४६
जन्वहं भीमसेनस्य	४५	शपामि सत्येन	४१
निवृत्तव्यवहारो	३४	शलकूटं	४४
परन्या चारित्र्य	१२	सजलजलद	३२
परिध्वजस्व गाढः	२२	सिंहावृत्तिः कनक	२७
पायास्व-वोऽसुरैः	१	मिदाम्यः सिंह	२६